

3 1761 05912195 4

PH
3012
B596
1892
c.1
ROBARTS

Presented to the
LIBRARY *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO

by
GEORGE BISZTRAY

325.

2115

SZELLEMI HALADÁSUNK TÖRVÉNYE

IRTA

BODNÁR ZSIGMOND

BUDAPEST, 1892

SINGER ÉS WOLFNER KIADÁSA

*Mais à ce moment même un autre homme révèle
Plus loin vers l'orient une aurore nouvelle.*

Guyau.

ELŐSZÓ.

Egy-két barátom ajánlatára összegyűjtöttem azt a pár cikket, melyeket két-három hónap alatt a haladás törvényéről irtam. Főleg az indított e gyűjtemény közzétételére, hogy nem értelt meg némely olvasóm és bírálóm. Igaz, hogy a reactio zárkózott napjaiban gyűlöli az új elméletet, nem látja szívesen az új tant, mely megzavarja eszmekörét, bántja rendes érzése- és gondolkodása módját s így csak oly nézetek és doctrinák terjedhetnek el, csak olyanok lehetnek népszerűek, melyek a nemzeti eszméből folynak és azt támogatják. Ehhez járul, hogy a nemzeti eszme korának második felében leszáll az erkölcsi színvonal. Nagy az önzés, általános a servilismus, ritka az önálló, független meggyőződés, a mi sok tehetséges embert vagy hallgatásra bír, vagy valamely zászló alá vezet, melyet azután árkon-bokron keresztül, sokszor jobb meggyőződése ellen követ. Ma a tudomány köztársaságában is lesik a konczot. Sok ugyan a fóka, de még több az eszkimó.

Nekem tehát ezzel a bajjal is számolnom kell. Ha csak egy-két eltérő nézetem volna, mely haeresim sapit, még talán számithatnék elnézésre; de most, mikor alapjáig megbolygatom világnézetöket. várhatok-e elismerést azoktól a szegény férgektől, a kik, a hol tehették, eddig is csiptek és szúrtak. A hatalom, a tekintély, a befolyás e sajtukakaccai egymás közt nyüzsgöve, torzsalkodva élnek, melyet én rendesen távolról néztem és nézek, csak mikor az anyagi gondok hullámai csapnak össze fejem fölött, fáj elszigetelt helyzetem, szeretnék magamon segíteni, de kihez forduljak, mikor mindenütt klikk, pajtáskodás, czimboraság és szolgálhad vesz körül?

Ezeknél fogva nem remélhetem, hogy csodálatos fölfedezésem hamar bejut a nagy közönség elméjébe. Ezt nem is várom. De azt sem nézhetem, hogy félreértenek, hogy meg nem értenek. Az én bölcsészetem nem Hegelismus, melyet nehéz volt megérteni, noha az actio napjaiban a félvilág rajongott érte. Mindig azt tartottam, hogy az eszme világának is csak oly egyszerűnek, átlátszónak kell lenni, mint a természettudományokénak s a ki homályosan ír, bizonyosan nincs tisztában a kérdéssel. Nem szeretnék e hibába esni. Azért adom egy csomóban e kis czikkeket, talán fel tudják világosítani és meg tudják győzni azt, a ki komolyan keresi az igazságot.

E kiadás ellen a kolozsvári egyetem bölcsé-

szeti karának és három referensének (Hegedüs Istvánnak, Szász Bélának és ifj. Szinnyey Józsefnek) sem lesz talán kifogása, kik azért nem ajánlottak az irodalomtörténeti tanszékre, mert nagyon eredeties vagyok s mi történnék a derék egyetemmel, ha tanaim megmételtyeznék az ifjúságot. Szerintök a tanterem falai között nincs a ki helyreigazítsa szavaimat, míg a sajtó terén nem árthatok annyit, mert ott terem mindjárt a tekintélyek józanító kritikája, alapos ledorgálása. Most is megvárom ezt a három jeles gondolkodótól. Hegedüs, Szász és ifj. Szinney uraktól! Köszönettel fogadnám nagybecsű, alapos és beható kritikájokat. Idáig csak gyöngé emberek bírálgattak, hadd lásuk már a lumeneket, a kik veszély nélkül oktatják magyar hazánk lelkes ifjúságát, a kik a tudomány nagy készletével csepegtetik belé az örök igazságokat, melyek habár nem eredetiek és nem is ujak, de szentesítette a hagyomány, törvényesítette az idő és szépeknek, jóknak s igazaknak találja a réginek, az ócskának bálványozása, mely a nemzeti eszme árnyékában erős istápjá a tudatlanságnak és korlátoltságnak.

Talán egy másik tanárbarátomnak sem lesz ellene kifogása, kinek minden harmadik szava a nemzeti szellem, a nemzeti genius, a ki mindig kenetes és érzelmes szólamokkal áradozik, valahányszor erről beszélhet; de a ki épen azért nem «ajánlott» a kérdéses tanszékre, mert a ko-

lozsvári egyetem magyar tanárának, úgy mint a budapestinek, hazafias phrasisok hőségnek kell lenni. Idáig azt hittem, hogy én csak úgy szerettem hazámat, mint e hon bármely derék fia; most azonban magamon tapasztalom, hogy a hazafiságot és szeretetet az áramlat gyöngeségeivel együtt kell vallani, mert különben nem ismerik el. Pedig én most is csak azt állítom, hogy fölfedezésemmel én emeltem tartós emléket a magyar hazának.

Budapesten, 1892. május 15-én.

BODNÁR ZSIGMOND.

I.

SZELLEMI HALADÁSUNK TÖRVÉNYE.*)

Évezredek óta keresik a gondolkodók az emberiség szellemi fejlődésének, erkölcsi haladásának törvényét. Minden mythosnak van egy-két pontja, mely megfelel erre a kérdésre. A válasz természetesen naiv, egészen népies. Igazságot tehát hiába keresnénk benne. Némelyik gyönyörű, igazán költői magyarázat, melyet szívesen éneke tárgyává tett a költő, de szépsége nem tudja meggyőzni a gondolkodót, a ki igazságot keres. Annyit azonban megtanulunk a mythosokból, hogy az ember a legősibb időkben is látta a természetben uralkodó szabályosságot. A természet élete könnyen meggyőzhette erről. A nap, a hold rendes megjelenése, a négy évszak és számtalan más mutatta az embernek, hogy szabályosan történik minden a természeti világban.

Nehezebb volt ezt a szabályosságot az ember szellemi, erkölcsi és aesthetikai világában megtalálni. Az ős ember minden tettét, egész élete folyását az

*) E kis dolgozat természetesen csak nagy vonásokban adhatja az elméletet; a tömérdek részletet egyelőre a *magyar irodalom története* nyújtja az olvasónak. Az irodalomtörténet előszavában szintén kifejtem és számos példával világosítom meg a törvényt, de más rendben mutatom be. Ez új alakjában talán átlátszóbb és világosabb lesz.

isteneknek tulajdonította. Műveltségének nagyobb fokánál kifejlődött a szabad akarat doctrinája. A keresztyénség többé-kevésbbé ezen alapult. Az isteni malaszt ugyan gyöngítette egy kevésbé, de alapjában meghagyta. A christianismus két ezer éves története azonban mutatja, hogy mindig kényes hitágazata volt a szabad akarat, mely a legújabb időkig dolgot adott a pápáknak. Nem akarom itt tárgyalni e kérdést, csak annyit említek meg, hogy egyes gondolkodók mégis sejtették, hogy a szabad akarat azon kedves meséi közé tartozik az emberiségnek, melyről le kell utóbb mondania. Voltak olyanok, a kik az erkölcsi világban is látták vagy legalább sejtették a szabályszerűséget, a szükségszerűséget. Hogy a régiebbeket nem említsem, ilyen volt a XVII. században a zsidó Spizoza. Utóbb mindig jobban és jobban hangoztatták e tant. A természettudományok fejlődése sokat tőn erre nézve. Élettani és más kutatások mind jobban meggyőztek bennünket arról, hogy az ember is állat, habár eszesebb állat. Kivált 40—50 év óta sokszor hallhattuk, olvashattuk a szabad akarat dogmájának megtámadását. Az öröklés népszerűtana is nagyon megbénította, az uralkodó darvinismus még többet ártott neki.

Egy kissé megingatták a történelem philosophai is. Már a múlt század közepén kezdették egyes bölcészek másképp magyarázni az erkölcsi világ folyását, mint a hogy Szt. Ágoston magyarázta az isteni gondviselésből. Másfél ezer éven keresztül az isteni gondviselés, bölcs vezetésének tana volt az egyeduralkodó. A múlt században megingott ez is. A világ folyásában természeti törvényeket kerestek és számos jeles történetíró azt hitte, hogy talált efféle törvényeket. Kivált a műveltség történetírói állítottak

fel tarkábbnál tarkább elméleteket, melyek nagy port vertek fel, sokat irtak ellenök és mellettök s élvezetes olvasmányt nyújtanak olyanoknak, a kik szívesen foglalkoznak az emberi művelődés kérdéseivel. Én legalább a rajongás egy nemével kerestem az efféle magyarázatokat s életem utóbbi húsz éve alatt az események csak annyiban látszottak érdekelni, a mennyiben igazolták vagy ezáforták ez elméleteket. Kivált a hetvenes években egész szenvedélylyel űztem az erkölcsi világ törvényeinek hajhászását, noha mindig kedvencz passzióim közé tartozott. Pedig azt tapasztaltam, hogy körülbelül húsz év óta nagyon elfordult az efféle elméletektől a közönség, sokan csúfolgatni szerették. A franczia jeles bölesész Fouillee szintén lenézéssel szól felőlök. De a mit ő mond, azt irták mások is számosan a művelt világ minden országában. Nagyon természetesen én is bizalmatlan voltam irántok; de azért még sem becsültem azokat a jámbor történetírókat, a kik a tények egyszerű elbeszélő; de magasabb kapesot, eszmei összeköttetést nem találhatnak a tények között. Szerettem, ha a történetíró böleselkedett és a bölesész lapozgatta a történetet és a természettudományokat is. Ezzel mindkettő csak nyerhetett. Hisz a bölesészetnek nem csupán az ember belső világából, hanem az élettanból és különösen a történelemből kellett érveket gyűjteni.

Igaz, hogy a történetírók efféle böleselkedése, a tények eszmei kapcsolata sokszor gyarló s ha nem éles elméjű az író, bizony szánalmas is. De legalább egyet-egyét eltalált és helyesen magyarázott; a mi azután népszerű lett és csakhamar úton-útfélen találkoztunk vele. Sietett mindenki fölhasználni, vezérezikkek, jogi és politikai művek, történeti könyvek

stb. ezerszer ismételték, míg végre mivel nem volt általános, mivel nem magyarázott meg minden tünetményt, az idők árjának változtával sutba dobták.

Azért én mindenekelőtt ezt az idők árját akartam megérteni. Miért uralkodik most ilyen vagy olyan gondolkodás? Ezt kérdeztem számtalanszor magamtól. Rég ismertem a történetírók és politikusok azt a nézetét, hogy ez vagy az a tünetmény reakciója az előbbi túlzásnak. Ezt épen úgy láttam, mint a hogy az emberiség több ezer év óta tapasztalta, hogy a gőz szétrobbantotta az edényeket, de Stephensonnak kellett jönni, hogy mozdonyt teremtsen a gőz e sajátságából. En is azt hittem, hogy csak tovább kell vizsgálódnom s megtalálom az erkölcsi tünetmények nyitját. Nem sokára egy éve lesz, hogy reá akadtam.

Kiinduló pontom többi közt a nemzetiségi kérdés volt. Ezzel nagyon szerettem bajlódni és a tünetményeket magyaráztatni. Mikor a hetvenes években mindenfelé mutatkozott az antisemitismus, természetesen fölvetették azt a kérdést, mi a nemzeti. Egész Európában kitünő férfiak fejtegették. A jelesebbek mindenütt helyet akartak benne szorítani a zsidóknak. A legtöbben a nyelvre szorítkoztak, mások fajt emlegettek; de egyik sem adott teljes magyarázatot. A nyelv nem elég, mert él az egynyelvűek között is a gyűlölet, a németül beszélő zsidót gyűlölik némely németek, a faj sem találó, mert pl. a mai magyar nemzet legkisebb része a török, tatár vagy ugor, míg szláv és német jóval számosabb, nem említve a besenyőket, kúnokat, palóczoikat stb, melyek nem csekély helyet követelnek a magyar nemzetben. A spanyolok között sok a mór, az olaszok között az arab és görög, a longobárd és keleti göth, az

angolok között a szász és normann, a franczik között a gall, a latin, a frank, a normann stb. A mai nemzetek a legkülönbélebb népek, fajok keverékei. A nemzetinek tehát több elemből kell állania. Így jutottam arra a régi nézetre, hogy a nemzeti eszme a faj, a vallás, a közös múlt, a nyelv és irodalom, a művészet, a társadalmi és jogi élet, a rokon szokások és erkölcsök eszméjéből áll vagyis valamely nemzetiség eszméje felöleli az illető nép egész erkölcsi, szellemi és aesthetikai világát. Természetes, hogy nem minden nemzet dicsekedhetik azzal, hogy nemzeti eszméje ennyire különálló teljes és tökéletes legyen. A legtöbbször hiányos. Egyik-másik eleme hiányzik; de általában elmondhatni, hogy a nemzeti eszmét a nép egész belső világa képezi.

II.

A történelem megtanított rá, hogy vannak idők, mikor a nemzeti eszme ez alkotó elemei nagy szeretetben és tiszteletben részesülnek; mikor mindenki édes bensőséggel, vonzó melegséggel szól felőlük. Minden ember rokonszenvesen emlékezik róluk. Régi, ízetlen szokások és szertartások, népies, paraszti kifejezések, ócska műalkotások, jogi társadalmi felfogások nagyon tetszenek. Nem vesszük észre ferdeségeiket, gyarlóságukat, hibáikat; szívesen látjuk, úgy a hogy vannak. Például örömezt nézünk mindent, a mi magyar, a mi apáinkra emlékeztet. Mély fájdalommal töltenek el a romok, a régi várak omladékai, szívesen elmélázunk rajtuk. Szeretettel olvassuk a magyar történet lapjait, nem azért, hogy tanuljunk belőlük, hanem, hogy gyönyörködjünk bennök. A történelem egy-egy kitünőbb

alakja mélyen szívünkbe vésődik. Áhítattal nézzük a régi vallás szertartásait, már megrendült ugyan a hitünk, nem igen tetszenek hitágazatai, nem elégítik ki műveltségünket mysteriumai és dogmái, de azért mégis egész bensőnk megindul a szertartások láttára.

Vannak azonban oly idők is, melyekben más-kép gondolkozunk. Szeretjük ugyan nemzetünket, de a nemzeti eszme egész vonalán újítani kívánunk. Kifogásunk van a régi vallás ellen, megtámadjuk dogmáit, ostorozzuk barbár szokásait, elavúlt szertartásait, a sötét időkbe való tanait. Szűkösnek, parasztosnak, laposnak, meddőnek találjuk a nyelvet, hosszúnak, nehézkesnek a szót, utczáinak, közönségesnek, póriasnak a verset, üresnek, eszmétlennek a költeményt. Így ítélünk művészetünk minden egyes ágáról. Lenézzük a hazai szokásokat és erkölcsöket, szívesen ntánozzuk az idegent. Bárdolatlannak, ízetlennak, közönségesnek tekintjük a miénket. Elavúlnak mondjuk közigazgatásunkat, ázsziainak igazságszolgáltatásunkat, szidjuk a régi vármegyét, a szűk magyar szabadságot stb. Mindezen változtatni, újítani szeretnénk. Műveltség, polgárosodás, felvilágosodás stb. lesz a jelszó, minden ember ezek után indul. Refonnálni a vallást, a nyelvet, az irodalmat, a művészetet, a közigazgatást, az igazságszolgáltatást, a szokásokat és erkölcsöket!

Ez a két időszak a történelem tanúsága szerint fölváltja egymást. Ez a fölváltás azonban nem egyszerre, hanem lassan áll be. A két irány összeütközésénél zavaros hangokat hallunk, itt-ott az újítást sürgetik, másutt szidják, átkozzák, a régit magasztalják. Általános lesz a zűrzavar, melyben csak kevés ember tud eligazodni, mert nemcsak külső, hanem főleg belső ez a harc. Minden ember bense-

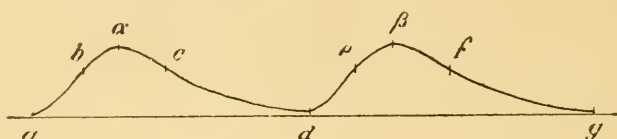
jében dúl a csata. Ellentét van a keblekben. Lassankint azonban mindinkább felszínre jut a réginek tisztelete, a régi vallás, a régi nyelv, művészet, irodalom, jogi és társadalmi élet, csakhogy az új nemzedék annyira magába szította az új felfogás egy részét, hogy keblében beléolvadt a régibe és egyesült vele. A reform időszakára következett nemzeti eszme tehát már nem a régi, hanem újjászületett, finomabb, műveltebb lőn. Ez a regenerált nemzeti eszme uralkodik azután hosszabb vagy rövidebb ideig. Úgy találtam, hogy minél nagyobb a műveltség, annál gyorsabban váltják fel egymást a különféle időszakok. Műveletlen népeknél lassan üt be a változás.

III.

Már most, ha azt kérdezzük, mi okozza e változást, mi szüli e szabályos átalakulást, eszünkbe jut a természettudomány törvénye a mozgás ritmusáról. Spencer Herbert, Tyndall és mások hirdetik, hogy minden mozgás ritmusos, tehát az eszme mozgása is. Egy nagy lökés előre, egy kisebb vissza, mert a haladó test ellentállásra talál, a mi visszaszorítja, de nem lökheti egészen vissza, úgy hogy később megújíthatja támadását és így újabb visszalöketések árán halad előre. — Az ember szellemi, erkölcsi és aesthetikai életében is az eszme halad előre, de szembeszáll vele a létező érzés és gondolkodásmód, a régi vallás, nyelv, irodalom, művészet, jogi és társadalmi élet s történet. Ezek visszaszorítják, csakhogy egy része mégis beléolvad a nemzeti eszmébe, átalakítja, újjászüli ezt. A XIX. század liberalismusa például annyira beléhatott a nemzeti eszmébe, hogy ma lényeges részét teszi a szabadság

bizonyos foka, úgy hogy azonnal felháborodunk, ha valaki megsérti még a legszegényebb póron, munkáson vagy házaló-zsidón is. Bizonyos fokig mindenkinek biztos sajátja e szabadság s csak ha rosszra használja fel, ha kárt okoz nekünk, ha veszélyt hoz reánk, iparkodunk egyelőre megvonni tőle, vagyis ártalmatlanná tenni.

Ha képben akarnók lerajzolni az eszme útját, körülbelül így tehetnők:

a b
d—e az új eszme,

b—c a harez kora.
e—f

b—d a nemzeti eszme.
e—g

z a forradalom időpontja.
β

Az utolsó négyszáz esztendő körülbelül így lehetne beosztani:

Az új eszme kora	A harez kora	Az újjászületett nemzeti eszme
1520—1570	1570—1670	1670—1730
1730—1770	1770—1812	1812—1823
1823—1840	1840—1875	1875— ?

E számok természetesen csak körülbelül mutatják az időpontot, először azért, mivel az eszme fejlődése rendszeren lassú és fokozatos. Meg kell érnie. Egyeseknél előbb akadunk nyomaira, de csak később lép fel teljes erővel. Másodszor azért is, mert a nemzeti eszme egynémely részében már előbb, másokban utóbb áll a be a változás, pl. az orthologia, csak akkor jelentkezik egész erővel, ha már jól benne vagyunk a nemzeti eszme harezias napjaiban. Ezek a részletes vizsgálódás tárgyai; de nagyjából kétség-

telenül megállanak. Néha egyes országok szerint is különbözök. Az egyikben előbb lép fel az actio egyik ága, míg a másik ágon egyszerre látjuk megjelenni az új eszmét egymástól messze fekvő országokban, úgy hogy épen nem tanulhatta egyik nemzet a másiktól. Idáig a történetírók rendesen azt a csatornát, keresték, melyen tovább folyt az új irány, persze, hogy sokszor nem találta meg. Fölfedezésem után tudjuk, hogy nem kell erőltetni az ily közvetítést.

IV.

Térjünk át a nemzeti eszme egyes elemekre és lássuk, minő változást idéz elő bennük az új eszme. Tegyük elsőnek a vallást. Úgy látszik valóban első és legfőbb is.

Minél műveletlenebb valamely nemzet, annál érzékibb a vallása; ismereteseek a félvad népek vallásos eszméi, szánni való ostobaságai, nevetséges fogalmai a túlvilágról, az égiekről. A szegény ember a legbutább hiszékenység rabja. Mindenben és mindenütt isteneket és csodákat lát. Végtelenül szereti a külsőséget, a szertartásokat, a bálványokat, a babonákat. A mint bekövetkezik az actio, ezeket megtámadja az új eszme. Egyet-mást eltöröl az érzéki szokásokból, eszményibbé, eszmeibbé és erkölcsiebbé teszi a vallást. Így tön a protestantismus a XV. század katholicismusával. Megritkult, megapadt a tömérdek csoda és legenda, a sok ördögűzés. Bizonyos józanság, az ember önérzete lépett az előbbi vakság helyébe. Annyira, hogy bár a reactió vissza hódította fél Európát a katolikus vallásnak, ez megtisztult, műveltebb és eszmeibb lön. Nem támadtak többé a középkori szerzetesrendek embertelen

szabályaikkal, nem látták mindenfelé az ördögöt, nem igen hirdették a középkori szörnyű Patriczius legendát stb. — A XVIII. század actiója már nem csupán a catholicismust, hanem az orthodox protestantismust is megtámadta és annyira meggyöngítette őket, hogy bár felkarolta és támogatta a század elején a nemzeti eszme, sőt a mostani reactio is rokonszenvez a catholicismussal; de már alig akad egy-két katolikus világi ember, a ki ha szívére teszi a kezét, nyíltan vallja és hiszi e vallás esodait és dogmáit. A sok ördögűzésnek ma már a papok között sines hitele. Úgy, hogy a katolikus vallás legfőlebb két actiót bír meg, azután összeesik és lassan eltűnik az eszmék világából. Még jó ideig megmarad ugyan a vallásos érzés, de utóbb ez is elenyészik.

V.

A művészet határozottan nemzeti a barbár népeknél. Minden nemzetnek saját művészete van; de mivel nagyon simuló és tanulékony, hamar kiesik a nemzeti eszméből. Még pár száz év előtt nem került fáradságunkba különbséget tenni a hollandi és francia, német és olasz vagy spanyol nemzeti művészet között, ma már alig vagy épen nem lehet megkülönböztetni a német, a francia, az olasz és magyar képet egymástól. Az építészetben és szobrászatban sem állunk másképen. Egy magyar szobrász műve és egy párisié között én nem találok nemzeti különbséget, minden különbség csak egyéni és nem nemzeti. Legjobban megőrzi a zene a nemzeti színt. Rombol ugyan rajta az új eszme. Pl. a protestantismus meghonosította nálunk a francia Goudimel egyházi dallamait, a XVIII. század actiója az idegen

nótákat, a XIX. századé a legkülönösebb áriákat; de a diadalmas nemzeti eszme újra többé-kevésbé elfoglalta a tért. Annyi azonban kétségtelen, hogy több új actio általánossá teszi a kosmopolita zenét és kiirtja a nemzetit.

Az új eszme hatása a művészetre abban is nyilvánul, hogy eszményibb lesz. Az idealis alkotások az actio napjaiban születnek. A harc korszakában találkozunk az ideal-real művészettel, míg az ujjaszülött nemzeti eszme az egészen realis, sőt naturalista művészetet kedveli.

VI.

A költészetre sincs más szabály. Az actio költészete mindig ünnepélyes, feszes, eszmei, érzeltatos, tanító és hideg. Legfőlebb érzelmes, de mindig idealis. Idealismus az alapvonása. A kevésbé művelt népeknél majdnem kizárólag verses formában jelenik meg. Ezt nemesebbnek, méltóbbnak tartja. A régi nemzeti verselést lenézi, banálisnak, közönségesnek tekinti. Új idegen formákat honosít meg. Erdősi, Székely István stb. behozzák a görög distichont, a XVIII. században Ráday, Rajnis, Baróti Szabó, Virág, Berzsenyi, Kazinczy nemesbítik, Vörösmarty és társai a XIX-ben tökéletesítik. Az actio költészete új tárgyakat, új eszméket keres. Szereti az ódát, ezekben hirdeti politikai, vallási, bölcsészeti ideáit. Elbeszéléseiben nem tud igazi alakokat, egyéneket, testből, vérből álló embereket teremteni. Merő képzelt alkotások, a kik csupán a kor költőinek agyában léteznek, de igazában soha sem voltak. Drámáiban ugyanazon előnyökre és hibákra akadnak. Hugo és Vörösmarty drámái hősei mind szertelen és egészségt-

telen alakok, másokéi érzéztatosak. Lyrájok szereti a gúnyt, a sarcasmust. A nemzeti eszme a harez korában ideal-real. Ekkor alkotják a költők legremekbbee műveiket, virágzik Shakespeare, Corneille, Racine, Calderon és mások. Sőt fokozatosan ki lehet tüntetni, mikép mennek át lassan a realismusba. Mind az elbeszélés, mind a dráma terén szemlátomást lépdelnek le előttünk az idealismus gloriájából a realismus sima pallójára. Ez a leszállás már a reactio elején megkezdődik és lefolyik előttünk, úgy hogy hőseik végre egészen realisak, sőt naturalisták és trivialisak lesznek.

VII.

Már régóta észrevették, hogy a szokások és erkölcsök nagyon relativok. A mi ma erény, az századok múlva bűn lehet. Számos idevágó kisebb-nagyobb munka foglalkozott e kérdéssel. A vallások természetesen az erkölcs örök törvényeit hirdették. Alapítóik, az actio korának e szentjei, rendesen egy-egy messze eső ideált tűztek ki, melynek keresése pár ezer évre elég volt az emberiségnek. Utóbb a műveltség haladásával közelebb jutottunk az eszményhez, s veszített gloriájából; de az eddigi vizsgálódások, a bölcészek fejtegetései épen nem tudtak az erkölcs kérdéseire alaposabb, meggyőzőbb választ adni. Nem tudták kielégíteni az ember kételkedő elméjét. Fölfedezett törvényünk legalább értethetővé teszi az ember erkölcsi haladásának útját. Az új eszme mindig eszményi, rendesen önzetlen és magasztos. Az újítók, kivált a vallásújítók, az istennek e szentjei, magasztos lelkesedéssel fognak munkájokhoz és egy eszményt tűznek ki az emberi-

ségnek, melyre imádattal tekintsen. Az új eszme apostolai nem gyakorlati emberek, nem e világból valók. Megvetéssel néznek a közelmúlt és jelen erkölcesire s csábító reménnyel vannak eltelve a jövő iránt. Isten országát akarják meghonosítani a földön.

De nem sokáig viszik, lengetik az új erkölcs zászlaját. Fellázad ellenök a nemzeti eszme, a régi erkölcs és szokás, börtönbe veti, máglyára hurezolja vagy keresztre feszíti őket. Mivel a nemzeti eszme a fajfentartó idea, nem tűri az újnak felforgatását, eszményi rombolását, szabadságszeretét, vissza akarja állítani a régi korlátokat, a hajdani erény sorompóit, tiltakozik a szabadság kiterjesztése ellen és szívvel-lélekkel csüng az egykori szokások és erkölcsökön. Ezért a nemzeti eszme morálja önzőbb. Gyűlölettel néz az idegen népek szokásaira. Míg az új eszme idején a népek ölelkeznek, szeretik egymást, elakarják tanulni a jobbat, a szebbet a másiktól; addig a nemzeti eszme legjobbnak, legszebbnek tartja a magáét. Ha az új eszme philosemita, becsüli, védi, sajnálja a zsidókat, testvériesen megosztja velök jogait, sőt — mint a XVI. században — utánozza vallási szokásaikat (judaisantes, sabbatharii); addig a nemzeti eszme üldözi, elnyomja őket. Ilyenkor űzik ki a zsidókat, öldösik vagy földönfutókká teszik őket.

Az új eszme morálja fenkölt, magasztos. A jogtalanság egész népeket, világrészeket fel tud háborítani. Ilyenkor szerepel az úgynevezett közvélemény, mely mint a vihar zúg a keblekben. A múlt században Voltaire egy-két fellépése az egész művelt világot magával ragadta. A nemzeti eszme morálja önmagával van elfoglalva, védi magát az új eszme támadása ellen. Azért nem igen hallja meg más országok bajait, nem háborodik fel rajtok. Nem is-

meri az idegen népek szenvedéseit, vagy legalább nem támad bensejében valami hatalmas közvélemény. Csak a nemzeti eszme sérelme tudja felingerelni. Ilyenkor hamar fellázad, nem tűri az idegen jármot vagy sérelmet. Különösen az új eszme elleni küzdelmében igazán harezias hangulatú. Míg a harez dőszaka tart, könnyen kitörnek a nagy nemzeti háborúk. A híres harminczéves háború, a nagy Napoleon hadjáratok és az 1855 óta vívott háborúk mind a nemzeti eszme harezkorába esnek. Az új eszme idején csak a fejedelmek és tanácsosaik csinálják a háborút, a népek nem kívánják. A nemzeti eszme reactiójának első felében a népek lelkesednek a háborúért, második felében újra nem óhajtják, hanem a béke után sovárognak.

Míg az új eszme idején sokat tehet az egyén mindenható az egyes ember; a reactió napjaiban a testület, a törzs, a nemzet viszi a szerepet. Az egyén elenyészik a tömegben. A testületi szellem az uralkodó. Ez maga után vonja a servilismust. Nemes önérzet, erkölcsi önállóság, eredeti gondolkodás és érzés nincs helyén; bizarnak, furának tekintik. Bármily nagy tehetség legyen valaki, csak a hatalmasabbak szolgálatában viheti valamire. Idővel, ha megalapította tekintélyét, merhet egyet-mást, de azt is csak módjával.

Uralkodó szerepet játszik az önzés, a gyakorlati felfogás, a családi érdek. Tetteink elsőrendű rugója a magunk és családunk érdeke. Kivált a reactio haladásával nem szoktunk megütközni a nepotismuson. Természetesnek találjuk, ha valaki gyermekei jövőjéről gondoskodik. Ezért könnyen hozzáférhetünk másokhoz a vesztegetéssel is. Nagyon ritka az új eszme fenkölt idealismusa. A közvagyonnak vagy

felebarátjaink vagyonának elsikkasztása gyakran előfordúl. S míg az actio idején az újitók többnyire szegényen élnek és halnak, a reactio vezérférfiai gazdagodnak, jó módban élnek. Azt tartják, hogy nem kell bekötni a nyomtató ökör száját.

De éppen mivel a testületi szellem uralkodik, bizonyos tompa elégedetlenség, nyomott hangulat mutatkozik, kivált a tehetségesebb emberekben. Unják magukat, undorral fordulnak el mindentől, lelki sivárság, pusztaság gyötri őket. Némelyek a pietismus, mysticismus és quietismusra adják magukat. Önmagukban tépelődnek és töprengenek, mint Pascal és mások számtalanon. A reactio második felében, az új eszme beolvasztása és részben visszaszorítása után nem harezol, nem küzd az ember belseje, önkénytelen békére szorúl, teng és elégedetlenkedik vagy tépelődik.

VIII.

Következik a nyelv kérdése. Az új eszme szereti az ünnepélyes, feszes, méltóságos nyelvet. A nemzeti eszme első felében még szintén feszesebb a nyelv, utóbb azonban lassankint könnyed, házias és fesztelen lesz. Az actió újít a nyelv terén. Ekkor támad minden népnél a neologia. A XVI., XVIII. és XIX. század actiója megszülte a neológiát, mely erősen tartja magát a reactió elején is. Csak később kezdi a nemzeti eszme ostromozni és részben kiküszöbölni. A harez korában jelentkezik a precieux, az affectáló, kényeskedő beszéd, a gongorismus, a marínismus, az euphuismus, a mi nem egyéb, mint a pusztuló új eszmének szertelensége. Később a diadalmas reactio nyelve könnyed, pongyola lesz. Ekkor divik az idegen szók használata, szívesen élünk a

házas tájszókkal, nem vetjük meg a keveréknyelvet. Nálunk a XVII. század második felében divatba jött a latin szók bő alkalmazása, különösen történet-íróink, papjaink, politikusaink szerettek velök élni. A reactio idején támadnak a nemzeti irodalmak is. Az anyanyelv, a szülői ház nyelvének szeretete arra bírja a költőt, hogy dobja el a feszes latint és a magáén fejezze ki gondolatait, ekkor keletkezett vagy legalább erősebb gyökeret vert a francia, angol, olasz, spanyol stb. irodalom.

Valószínű, hogy valamint az ember egész erkölcsi világa, úgy nyelve is az actio és reactio lökései között fejlődött ki. Az új eszme új alakokat, képzőket honosított meg, utóbb hihetőleg aesthetikai szempontból is elhagyott, megvetett némely formákat, melyek egykor tetszetősek lehettek. Például nálunk a szenvedő igealak, a *tatik-tetik*, szabályosan fejlődött ki az ősidőkben, de később nem találták elég szépnek, kellemes hangzásúnak és kezdik elejteni, annyira, hogy ma már az orthologia is tiltakozik ellene, pedig mit sem tudna felhozni magyarsága ellen. — Nekem a *tatik-tetik* alak mellett sokszor a catholicismus jut eszembe, mely öt-hatszáz esztendő előtt csaknem egyedül uralkodó vallási eszme volt, s ma már annyira meggyengült, hogy két actio támadása alighanem szétrobbantja.

A reactio idején az orthologia kezd uralkodni. Eleinte megtűri a neologia purismusát, később azonban gyűlölettel fordul el tőle, s ha nagyon be nem vésődött a nemzet nyelvébe az új szó, ki is irt többeket belőlük.

IX.

Az új eszme nevezetes szerepet játszik a nemzet jogi életének reformjában. Kegyetlenül ostromozza az államformát, a közjogot, egész társadalmi berendezésünket. Hitványnak, elavútnak, ázsziainak stb. kereszteli. Hatása alatt honosítják meg a római jogot, átültetik a műveltebb népek jogi intézményeit. Mivel az új eszme csak ritkán tud hatalomra jutni, legfőlebb ha maga az állam feje áll az élére, megjelenésekor nem mindjárt jutnak érvényre sürgetett újításai. Hanem annál jobban a harc idején. Ilyenkor a központi hatalom is centralisál, lassankint magához vonja a legkülönbélebb jogokat, segíti benne a fellázadó nemzeti eszme, mely a harc idején szívesen küzd a hatalom mellett, csak hogy érdekében tegyen valamit. Úgy hogy az új eszmének és a reactio első felének nézetem szerint centralizáló törekvése van; míg az újjászülött nemzeti eszme decentralisálni szeret. A helyi patriotismus jut uralomra az országgal szemben. A tartomány, a kerület, a megye nagyon fájlalja jogainak csorbítását s keserves panaszokban tör ki az efféle kísérletek alatt. A régi családok, összeköttetések, kiváltságok mind zúgolódnak és tiltakoznak ellene. Ilyenkor a nemzeti-ségi törekvések is vesztenek élükből. Mindenki meggyéjének, járásának, szülővárosának akar élni. — Lanyhúl, gyengül a birodalmi összetartozás érzete, veszít erejéből az állam eszméje. Csendes, békés, változatlan élet után eped, gyűlöl minden újítást mely a szabadságot gyarapítaná és a központi hatalmat erősbitené. Véleményem szerint ma az újjászülött nemzeti eszme napjait éljük. Ezért ment oly

könnyen a kir. tábla decentralisatiója, míg a köz-igazgatás államosítása a kormány óriási többsége daczára és a mai vármegye gyöngesége mellett is megbukott. A mint lehetetlen volna napjainkban új vallás alapítása, az eszményi festészet és költészet, a neologia, új szavak merész alkotása, époly lehetetlen volna oly törvényeket alkotni, melyek a szabadságot, a a polgári-, sajtó-, a vallás- stb. szabadságot kijebb terjesztenék. A mai törvények jelleme az atyáskodó gondoskodás, a fegyelem, a rend, az atyai tekintély megóvása. A harez idején alkothatnak szigorú, sokszor kegyetlen törvényeket, az újjászültött reactionnak nincs ily ereje, még a szigorú törvényeket sem tudják végrehajtani. A mai elkeresztelési vita, a népoktatási és a kisdédóvó s más törvények világosan bizonyítják ezt. Meghoztuk e törvényeket, de nincs, a ki végrehajtsa.

A nemzeti eszme reactiója törvényeket hoz a maga védelmére. A mennyire a műveltség engedi, elzárkózik az idegen hatástól. A reactio delén szokták meghonosítani a védvámokat, erősítik vagy támogatják a czéhrendszert, alapítják a hitbizományokat, oltalmazzák a jobb családokat, a nemzeti eszme kiváló képviselőit, kikre ilyenkor nagy tisztelettel tekint az egész ország. Rendkívül emelkedik az országos és magán jóllét. Legalább jóval erősebben törekszenek rá az államférfiak és az egyesek. Ilyenkor támadnak az oly férfiak, mint Colbert, Baross stb.

X.

Hátra van még a faj szerepéről szólanunk. A mint láttuk, a faj sem kizáró sajátság, mely változatlanul megy át az utókorra. A népek mámost a leg-

különbözőbb fajok vegyülékei. Annyit azonban meg kell említenünk, hogy e vegy-fajok rendesen nem állanak nagyon távol egymástól. Simúlnak és egyesülnek, végre egy nemzetet alkotnak. De ha rendkívül eltérők, ha eredetöket egymástól nagyon messze kell keresnünk, e simulás csak borzasztó harcok árán, vagy még úgy sem következik be. Az ily fajok, ha másokkal kell együtt élniök, kiveszésre vannak kárhoztatva. A ezigányok és más effajta törzsek, mivel nem simúlnak, utóljára kipusztúlnak. A celta őrök sorsa sem lehet más. Az angol nemzeti eszme kiírtja, fölemészti őket. A kis ugor népek eltűnnek a szláv eszmében; a török-tatár fajok sorsa sem lesz más. De azután bekövetkezik az európai és sárga faj találkozása és érintkezése. Hihetőleg szörnyű háborúk fognak bekövetkezni a nemzeti eszme harcias korszakaiban, míg végre kölcsönösen belátják, hogy békésen kell egymás mellett élniök. Az ember gyarapodó jósága, újabb actiók útján tökéletesebb erkölcsi világa szeretetre fogja az egyiket úgy, mint a másikat tanítani.

Most csupán annyit tudunk, hogy az actio napjaiban közelednek egymáshoz a fajok, ölelkeznek egymással a szomszéd törzsek és népek; azért ez az időszak kedvez a beolvadásnak, a simulásnak, az egyesülésnek. A nemzeti eszme első felében, mikor az idegen szokások és erkölcsök bántanak bennünket, mikor folyton növekvő gyűlölettel tekintünk az idegenre, akkor legkegyetlenebb, legsújtóbb az elűtő fajok üldözése. Akkor maga az uralkodó faj gyűlöli, üldözi őket. A reactio második felében is előfordul ez az üldözés, csak hogy inkább a hatalom tényezői hajtják végre, az uralkodó faj legfőlebb segít nekik. Ilyenkor az erkölcsök lazulása, a nagy jellemek hi-

ánya, az általános hazudozás, a kényelemszeretet és fényűzés, a lelki erők petyhüdése, elernyedése rendszeren tömérdek hivatalos visszaélés szülője, melyeket az elnyomottak, az idegenebb elemek éreznek meg legjobban. Az orosz zsidókat pl. büntetlenül nyomorgathatják a nagy birodalom ravasz, furfangos tisztviselői.

Ez az elmélet megfejtí a nemzetiség annyira vitatott kérdését is, melyről némelyek azt tartják, hogy alig száz éves és a francia forradalom vetette a világba mint valami Páris almáját. Nemzetiségi kérdés volt örökké, mikor a nemzeti eszme uralkodott. Ilyenkor mindig versenyeztek egymással a fajok és törzsek, népek és nemzetek. Csakhogy mentől műveletlenebb valamely nép, annál több eleme van a nemzeti eszmének. A nép érzése és gondolkodásmódja, története, vallása, erkölce, szokásai, művészete, irodalma, nyelve és társadalmi élete mind az ő nemzeti eszméje. Tudjuk, mekkora a vallás szerepe a nemzeti élet terén; legerősebb és leghajlíthatatlanabb támaszai, alkotó részei közé tartozik. Nemcsak a hazai román, szerb, szász nemzetiségek mutatják ezt, hanem az egész művelt világ előtt elárulja az orosz, mely mindenkép istápolja orthodox nemzeti vallását. Ennél jóval gyöngébbek: hajlékonyabb, simább elemek a szokások, erkölcsök, a különféle művészetek, melyek könnyebben engednek az új eszmének. Ebből következik, hogy minél több action megy keresztül a nemzeti eszme, mentől több új eszme olvadt belé: annál szűkebb határok közé szorúl, végre csak nyelve és irodalma marad hátra. Most úgy látszik, kiválóan a nyelv és irodalom napjait éljük. Annyira gyengült a vallás, egyenlősítettük szokásainkat, nivelláltuk külön jogi és társadalmi

életünket, hogy csupán a nyelv maradt a nemzeti eszme legelső és leghatalmasabb képviselőjének. Természetes, hogy néhány újabb actio végre ezt is megfosztja nagy befolyásától. Ekkor valószínűleg a faj marad még hátra, legalább a tőlünk messzeeső, nagyon idegen fajok világharcza következik be, míg ez is el nem enyészik a szeretet árában, az emberi nem jóságában, a mitől azonban még jó távol vagyunk.

II. MAGYARÁZATOK.

I.

Ez nagy vonásokban az emberiség haladásának törvénye. Fajunk szellemi erkölcsi és aesthetikai élete e törvény szerint halad. A törvény maga a történet jelenségeiben szüntelen mutatkozik s a mennyire tíz hónap óta sikerült átkutatnom az emberiség multját, különösen az utolsó hat századot, nem találtam oly tüneményt, mely czáfolatául szolgálhatna. Lázasan kutattam az ellenkező tüneményeket, kértem barátaimat és ellenfeleimet, hogy keressenek oly tényeket, melyekkel czáfolhatnának. Aggodalmait, ellenvetéseiket játszva megoldhatóknak találtam. Azóta néhány bírálat is jelent meg munkámról, melyek gyarló dolgozatok és egy tisztességes ellenvetéssel sem tudtak meglepni. Kiáltó bizonyítékot hoztak fel a mellett, hogy olvasták ugyan, de nem értették meg az elméletet. Ilyenek dr. Váczy János bírálata a *Századokban*, Erdélyi Pálé a *Philologiai közlönyben* és bizonyos —ll-é a *Katholikus Szemlében*. Mindjárt meglátszik rajtok, hogy nem bölcsező elme írta őket. Legfelszimesebb az utolsó és annyira felekezeti, hogy nehéz hozzá szólani. Rég leélt nézetek és elavult álláspontok ellen harcolni, vagy védekezni nem érdemes. Nem akarok missionarius lenni.

Mi, a kik komolyan keressük az igazságot, nyugodtan nézünk a jövőbe; ők szegények a mult penészes morzsáiból éldegélnek. A nemzeti eszme segít rajtok, hogy megélhetnek egy ideig. Minek bántanók, nyugtalanítanók őket? Mi csupán azoknak írunk, a kik a tudomány útján keresik az igazságot.

Több dolgot adnak Váczy János és Erdélyi Pál. Egyik sem szigorú és logikai gondolkodó fő, de azok sorába tartoznak, a kik könnyen akarnak tudni egyet-mást s összeszedve az ellenvetések hulladékait, megszaportítják a magukéval és feltálatják a nagy közönségnek. Számos ellenmondásaik közül mégis kibányászhatunk egy-két aggodalmat, melyekre talán meg tudunk felelni. Egyik legelső aggodalmuk és kifogásuk, hogy a theoria alapján az ember egyénisége elmerül a küzdelemben vagy más szóval: nincs egyéniség. Ha igaz, hogy nem érezhetek, nem gondolkodhatom, nem létezhetem egyedül, hanem másokkal együtt, hogyan lehetne fölismerni az egyéniség különös megnyilatkozásait? kérdi Váczy. Az egyéniség tagadását veti szememre Erdélyi. Nézete szerint még Taine se megy ennyire. Persze nem ismeri a francia gondolkodó nézeteit, különben nem beszélne így.

Ha az eszme mint közös erő dolgozik bennünk, van-e egyéniségünk? Van, ha nem is akkora önálló és ineffabile individuum, mint a külön álló lélek tanával. Ezt az egyéniséget minden egyes emberben öröklött szervezete és habitusa alkotja. Az eszme hatása ugyan egyenlő, de szervezetünk, organumaink tökélye és szokásaink módosítják. Ma pl. Broca és követőinek kutatása után tudjuk, hogy agyunk melyik pontján van emlékező tehetségünk némely ága. Ha ezek meg vannak támadva, az illető ember el-

veszti emlékezetének azt az ágát. A ki többet akar róla tudni, olvassa el az aphasiának különféle jelentkezését. Már most tegyük fel épen az ellenkezőt. Valamely embernek épen ez a szerve van kitünően kifejlődve, természetesen emlékező tehetségének emez ágai kiválóan hatalmasak lesznek. Épen így állunk többi képességeinkkel is. Ezért lehet némely embernek nagyobb képzelő tehetsége, másiknak hatalmas értelme, bonczoló, szétszedő ereje. És így tovább. A közös eszme hat, irányt ad, az új eszme napjaiban idealistává, reformerré, doctrinaireré teszi, a nemzeti eszme uralkodása alatt lesz ideal-real, majd realista, sőt naturalista. Ha azonban rendkívüli gondolkodó ereje van, az idők árában is meg tudja mondani, hogy merre rohannak a hullámok, merre ragadják a habok. Többé-kevésbbé ő is csak olyan, mint felebarátjai, csak hogy fel tudja ütni fejét a hullámokból s meg tudja különböztetni a múlt és jelen idők áráját. Bizonytalán a fejlődés oly magas foka kívántatik hozzá, mely csak nagy műveltség és sok fejtörés árán lehetséges.

Másik ellenvetés, hogy az az egész elmélet üres analogián épül. Csak külső hasonlóság az egész. Mellette szól ugyan a látszat; de ha szétszedjük, mindjárt látjuk, hogy hiu haszontalanság, csalóka ábránd, üres mese, melyet könnyű volt megalkotni. hisz *„alapjaiban rég ismert elmélet”* ez.

A mi a külső hasonlóságra, hiú látszatra való hivatkozást illeti, nem érdemes komoly figyelemre méltatni. Helyes-e vagy helytelen az elmélet, az emberiség történetének kell igazolnia. A mint a természeti törvényeket a kísérletek és a mennyiségtan igazolják, úgy kell itt a történelem tanuságának beválnia. Ha meg tudom fejteni az egyes művészeti,

irodalmi, erkölesi, vallási, politikai, társadalmi, nyelvi stb. tüneményeket, ha szemmel láthatólag be tudom bizonyítani, hogy miért volt ekkor idealismus és realismus, reform és conservatio, centralisatio és decentralisatio, szabadság és tekintély, neologia és orthologia, felvilágosodás és orthodoxia stb. stb. nevet-ségessé válik minden felhozakodás az analogiával. Ellenkezőleg, ha nem tudjuk mindezt könnyen és érthetőleg belé helyezni a keretbe, hiába okoskodunk, kinevetnek bennünket a gondolkodók. Azért keresem a történeti kifogásokat és kérem barátainkat úgy mint ellenfeleimet, hogy komolyan kutassák a dolgok menetét és hozzanak fel alapos ellenvetéseket.

A mi Erdélyi és Váczy azon állítására vonatkozik, hogy alapjaiban régi dolog ez az elmélet, a ki csak némileg ért a tudományok és ipar fejlődéséhez, az tudja, hogy minden elméleti alkotás a létező, szembetűnő jelenségeket construálta egy rendszeres egészszerű és iparkodott belőle magyarázgatni a tüneményeket. Idáig nem sikerült. A sok elmélet tetszett egy ideig, magával ragadta a művelt közönséget, a vallások, a költői, ideális elméletek magukkal ragadták a nagy tömeget; de csak ideiglenes igazságot adtak az emberiségnek. A mit én nyujtok, ez az örök törvény, melyet részleteiben magam és mások is ki fognak bővíteni, egyes pontjaiban, hibás következtéseiben, helytelen magyarázataiban ki fognak igazítani, de a mennyire a történet lapjairól olvasni tudok, megezáfolni soha. És ha ily fenséges tárgy fejtegetésében megboesátható, vagy a nemzeti eszme uralma alatt érthető, egy kis hiuság és nemzeti büszkeség, örülök, hogy egy magyar embernek sikerült fölfedezni az eszmei világ legesodásabb törvényét; örülök, hogy végre mi magyarok járulunk hozzá az

emberiség művelődéséhez a legnagyobb és legfenségesebb ideával, a haladás törvényének fölfedezésével. Ha idáig kevés önálló gondolattal gyarapítottuk a művelt emberiség eszmekörét, most olyat hirdetünk, melynél nagyobbat képzelni is alig tudunk.

II.

A *Századok* áprilisi füzetében is talállok egy ellenvetést. B. V. ismerteti Lavollée gyöngé munkáját: *La morale dans l'Histoire*. Birálatában szemére hányja a mai történetírásnak, hogy tartózkodik az általános kérdésektől s nem tudja, hogy e kifogásra mily találóan megfelel a mi elméletünk, hogy a nemzeti eszme második felében a kor megállapodott, regenerált eszmeköre nem tűri az újabb föltevéseket, a merész általánosításokat, csak az exact kutatás érdekli, a tények földerítése vonzza. B. V. azonban azt hiszi, hogy a történetnek is van egysége, célja, van az eseményeknek törvényök, van fejlődés a történet folyamán s hogy a történetben nem maga a tény értékes, hanem a tények kapcsolata. B. V. mégis azt tartja, hogy a történet philosophiája csak oly problema, melynek megoldására törekszünk, meg is közelítjük, de véglegesen megoldani nem tudjuk. Ő szívesen látná a megoldásra való törekvést, de most nem törekszenek rá. Ma nem kellenek a merész theoriák, ügyesen szerkesztett elméletek. De kellett a huszas és harminczas években, mint az új eszme idején, sőt a harcz korszakában is a hetvenes évekig találkozunk velök, habár nem voltak népszerűek.

Azóta csak gúnynyal találkoznak az efféle törekvések. Minket is sokan nevetnek. De legyen meg-

győződve B. V., hogy a mint hasad az új eszme hajnala, megjelennek az új elméletek és merész doctrinák is.

„Egy dolog azonban nem lehet a történet philosophiája — nem lehet rendszer”, mondja B. V. Miért? mert nem ismerhetjük a történeti fejlődés törvényeit, mert meg nem határozhatjuk e törvények kapcsolatait és játékát. És megint miért nem? Mert ki nem mérhetjük a lehetőségeket és a véletlent. Honnét tudja ezt B. V.? Neki, mint történetirónak tudnia kell, hogy bizonyos időben, bizonyos történeti jelenségek ismétlődnek, más időkben megint más, ellenkező jelenségekkel találkozunk. Ne tépelődjünk mi a véletlenen vagy a lehetőségen, hisz a véletlen beavatkozása úgy sem tudja megakadályozni az eszmék áramlatát. Az egyes kidűlhet, egy nemzet is elpusztúlhat, de az idők árját nem állíthatja meg. A kidőlt harcros helyét elfoglalja egy másik. A gárdista meghal, de a gárda halhatatlan. Hanem kérdezzük meg mi az oka ennek az ismétlődésnek és fejtjük meg, ha tudjuk. Idáig nem tudtuk; de ma már nyitva áll előttünk az ajtó, le van szakítva a lepel, csak tessék benézni és megtekinteni. Egykor az égi testek kimérését is lehetetlennek tartották, azt hitték, hogy a Józsuek megállítják a napot és nem lehet kimérni ezt a lehetőséget és véletlent; ma a legbuzgóbb jezsuita sem merne ilyes valamit tanítani. B. V.-t se aggaszszák a lehetőségek és véletlenek. Semmiféle véletlen se tudja kieszközölni, hogy fölfelé folyjék a víz, hogy fölfelé essék a kő; kitérít-heti ugyan utjából egy kőszikla a vizet, de végre is csak lefelé folyhat. Ugy van az erkölcsi világban is. Az idők árjának törvénye magával ragad minden embert. Egy irányban haladunk mindnyájan, egyik

rohamosabban szalad előre mint a másik, de mindnyájan vele megyünk.

B. V. azért sem hiszi, hogy a történeti fejlődés törvényét megtalálhassuk, mert a „történet felfogása alapján mindig subjectiv. A történeti objectivitas tiszta lehetetlenség.” Ez megint csak üres aggodalom. Mi az a subjectivitas? Az író tehetsége. A szegény történetíró megakarja magyarázni az események okait s mivel nem tudja, geniális ötletekkel, képekkel, merész föltevésekkel áll elő. De ha megtalálta a haladás törvényét, ha előtte állanak a tünemények okai, nem kell fűhöz-fához kapkodnia, maguktól érthetőkké válnak a tények és jellemek. Például a nemzeti eszme haladásával végre minden művész realista lesz. Ilyenkor teljes lehetetlen az idealismus. Én érthető pragmatikus magyarázatát adom. Oka szorosan összefügg az egész erkölcsi világ többi tüneményeivel; megfejttem azt is, hogy mikor tulnyomólag alanyi, mikor tárgyas az író és miért. Tessék e fölött gondolkodni és érveim helyességét vitatni, czáfolni; de nem képzelt aggodalmakkal önmagát a kutatástól és gondolkodástól visszariasztani. Nem azok találnak fel valamit, a kik előre bebizonyítják maguknak, hogy úgy is hiába fáradsz; hanem a kik merész kézzel szaggatják le a fátyolt, mely a tárgyakat takarja és akadályozza a szabad kilátást és belátást. Tessék megpróbálni!

III.

Fölfedezésem átalakítólag hat az összes erkölcsi tudományokra. Rövid idő alatt egészen új alapon fogom és fogják megírni az egyes tudományokat. A magyar irodalomtörténet már is ily alapon készül. Most azonban csak egy kiváló hasznát óhajtom ki-

emelni az irodalmi kritika szempontjából. A mai bírálatokat világszerte két csoportra lehetne osztani, a tekintélyi és a független kritikákra. Az első kivált a nemzeti eszme föllépte óta nagy tiszteletben részesül s végre is nem egyéb, mint a régi remekművek és hajdani aesthetikusok tekintélyére való hivatkozás. A világ- és hazai irodalom jelesb művei állanak a bíráló előtt, ezek és kritikusaik tekintélyével fedezi saját észrevételeit. Természetes, hogy számos ellenmondás van művében, mert a nemzeti eszme minden actio után megujul, átalakul és az előbbi nemzeti eszme fölfogását, formai és tartalmi sajátságait csak módjával lehet felhasználni a mai nemzeti eszme alkotásainál. Sőt tudjuk, hogy maga a nemzeti eszme fokozatosan lejjebb száll az idealismusból a realismusba, azért más időpontján más az ízlés követelése. De legalább van a bírálónak zsinór-mértéke, tudja mihez szabni ítéletét, vannak paragrafusai, melyekből kiindul. Igaz, hogy a legtöbb író zugolódik az ily kritika ellen. A nagy mesterek remekeiből nehéz oly szabályokat szerkesztteni, melyek az ő művére alkalmazva, találók volnának, az író és a közönséget meg tudnák nyugtatni.

A kritikusok másik csoportja teljesen egyéni és független bírálatokat ír. Nincs más vezérelve, mint a mi tetszik. A mit felkap a nagy közönség, a mit ünnepel az olvasó, az bizonyosan szép is. Úgy, hogy minden egyes munkából külön szabályokat állít fel. És ez az eljárás nem valami képtelenség, csakhogy fensőbb és biztosabb elv híján igazi zürzavar keletkezik a kritika terén. Tarkaság boszant, ha egyes kritikusok nézeteit szeretnők tudni erről vagy arról az íróról. Érdekes, de nem egyszer hóborgos nézetekkel, genialis, de különös ötletekkel töltik meg a

papírost, kivált a hírlapok tárczáit. Nálunk nem közönséges szerepet játszik e tekintetben Rákosi Jenő. Olvassuk el például az A. B.-ről szóló igazán áprilisi tárczáját. Úgy látszik, Ambrus Zoltán, Ötvös Adolf, Alexander Bernát, Szana Tamás stb. bírálatai is jobbadán e fajhoz tartoznak, habár több vagy kevesebb józansággal, számítással kezelik. Némelyek képtelen eszméket, conventionalis hazugságokat keresnek és halásznak az egyetemes chaosban. A tőlünk idegen földre vetődött *Nordau Miksa* ritka mester e munkában. Mert nem lévén kulesa a tünemények megértéséhez a nagy zürzavarból könnyen összekapkod tarkábbnál tarkább jelenségeket és olesó áron mulattatja közönségét. A jámbor németek között számos ily genialis kritikus van, de talán a leghóbortosabb közöttük *Nietzsche*. Nálunk Arany, Gyulai és tanítványai, közöttük Beöthy, elismerésre tettek szert a tekintélyi kritika terén, most azonban úgy látszik, a lapokban, a független, a leíró, az impressionista kritika vergődött felszínre. S ezzel beállott az a bomlás, melyet külföldön mindenfelé emlegetnek és sokan szidalmaznak. A reactio második felében az idealismus eltűnével az erkölcsök köznapiak, alacsonyabbak lesznek. Az emberek könnyen hazudoznak, ravaszkodnak, pajtáskodnak, úgy, hogy nagyon ritka az erkölcsi függetlenség, önállóság. Ha most nincs az írónak magasabb aesthetikai és erkölcsi vezérelve, minden hazugságra, vakmerő magasztalásra és szemtelen támadásra képes. A kor ugyan nem szereti a rikító hangokat, szívesebben olvassa az elismerő, könnyed, szellemes ítéleteket, de azért elégszer találkozunk mindkettővel.

Fölfedezésünk után könnyen érthetővé válik az egyes időszakok kritikai iránya. Például *Sainte-Beuve*

kritikai működését két időszakra oszthatni: 1840. előttire és utánira. Az előbbi az új eszme napjaiban folyt le. Ezt Brunetiére fensőbb dilettantismusnak nevezi s mint Sainte-Beuve mondja: *Cette critique ne concluait pas.* A kik a híres kritikus akkori működéséről írtak, a legkülönbélebb okoknak tulajdonítják ezt, többi közt Brunetiére azt hiszi, hogy sok vizsgálódása közepett nem tudta megválasztani azt a biztos kiinduló pontot, mely nélkül lehet elemezni, magyarázni, commentálni, csodálni az egyes műveket, de megítélni nem. De hát miért nem volt Sainte-Beuvenek biztos kiinduló pontja? Talán a sok tanulás, gondolkodás miatt? Ez is hozzájárulhat; de tudjuk azt is, hogy az előkelő szellemek az új eszme idején át akarják alakítani az egész erkölcsi világot. megtámadják az előbbi izlést és Sainte-Beuve szellemes munkása volt ennek az iránynak. 1840. körül beköszöntött a nemzeti eszme tiltakozása az újítók rombolása ellen s a simuló Sainte-Beuve, a komoly kritikus, a nemzeti eszme hatása alatt az új zászló alá szegődik s megtalálja azt a biztos kiinduló pontot, melylyel újító és más barátait nemcsak körülírta, szellemesen fejtegette, hanem bírálta is. Előbb független, önálló és határozatlan kritikát űzött, híres barátjainak magasztaló pajtása volt; most azután felesapott a tekintélyi kritika szolgálatába s jó neve, nagy híre mindenfelé emelkedett. Mert csak az uralgó eszme irányában szabad haladnunk, ha elismerésre óhajtunk szert tenni. Hugó Victor 1815-ben még a *reactio enfant sublime*-je, 1823 után az új eszme diadalmas harczoza, a kinek dicsősége folyton emelkedik, míg a harc korában lassankint hanyatlik. 1860 után már sokfelé ostorozták dagályos szólamaait, nagyhangú pronunciamentóit. Ma kevesen ol-

vassák, legfeljebb egy két balladája és lantos költeménye tetszik. Az egykor csodált *Századok legendája* ma alig olvasott mű. Így változnak az idők.

Villemain kritikai szerepe 1820-tól 1835-ig terjed, tehát az actióba esik. Ennél fogva nagyon szereti az általános eszméket. Többi közt megírja a XVIII. század irodalomtörténetét, a mi nagyon kedvez tételének. De Brunetiére nem tudja megfejteni, miért foglalkozik annyit Villemain a társadalmi, erkölcsi és irodalmi eszmékkel. Megengedi, hogy a XVIII. század irodalma a század eszméinek kifejezése, csakhogy ezzel megszűnik igazi irodalom lenni. Seulement, n'est ce pas pour cela qu'elle est souvent à peine de la littérature? Hisz néha alig mondhatni irodalomnak, erősíti Brunetiére. Voltaire *Mahomedje*, *Alzireja* és *Olympiája* is irodalom-e, művészet-e? És az encyclopédisták, D'Alembert, Diderot gondoltak-e művészetre, midőn az ancien régime ellen eszközül, szerszámmul használták? Vagy Rousseau az ő *Emiljében* és *Nouvelle Héloïse-jében*? Brunetiére így folytatja tovább kifogásait, mert nem tudja, hogy az actio művészete, irodalma célzatos, alkotásai nem csupán regények, hanem röpiratok is, míg a reactio művészete, hogy így mondjuk, *igazi* művészet, melyben háttérbe szorul a célzatosság. Persze, hogy azért a reactio irodalma is a kor eszméit fejezi ki, csakhogy ezek a nemzeti eszme ideái, melyek elvannak tetjedve, minden kebelbe beoltva, nem kell nekik propagandát csinálni. Azt is felejtője Villemainnek, hogy nem elég szabatos, nem eléggé részletező, hogy sokszor túloz és nagyít, mert állítólag közel van a korhoz. Elvád többé-kevésbbé igaz, csakhogy ez általános hibája az actio minden lovagjának. Nem is tudjuk másképp elénk rajzolni őket. És ha Brunetiére

nem szereti. igen természetes, mert a reactio tekintélyes kritikusa nem rajonghat az actio hőségnek hibáiért.

Nagyon természetes, hogy Diderot még kevésbbé tetszik neki. Erről mindjárt kimondja, hogy nem szereti, mert dissertateur intrépide et interminable, declamateur redoutable, esprit puissant et confus, plus confus que puissant, énigmatique stb. — E kifogások kisebb-nagyobb mértékben minden újtóra, az új eszme szentjei- és hőseire ille- nek. Mily kevesen vannak tisztában azzal, a mit akarnak, s ha mai józanságunkkal, eszmétlen nyugalmunkkal vizsgáljuk őket, ezer hibát találunk bennök, melyeket az ő napjaikban nem igen vettek észre. Minket nagyon bánt az ő határozatlanságuk, sөvény nélküli általánosságuk. A nemzeti eszme tud szabatosabb lenni, vannak neki követendő példányai, szereti a mérsékletet, a számítás s minden gondolatjának, szándékának megvan a maga korlátja, sorompója. A tömeg eszmevilága ugyan a reactio idején sokszor ellenmondó, zavaros; de a gyakorlat segít a bajon; mindig tudjuk, hány adagot vegyünk a szabadságból, az újból, mennyit a régi nemzeti eszméből. Nehéz volt ugyan megállapítani az elméletét, legalább idáig nehéz, de ha meg kellett találni a *modus vivendit*, egy kis torzskodás után mindig megtalálták a regenerált nemzeti eszme napjaiban.

Brunetiére és mások ellenmondásai akkor tün- nek ki leginkább, ha a tünemények okait akarják megmagyarázni. Nálunk Gyulai Pál nem igen törődik az effélékkel, nagyon ritkán kérdi, hogy miért történt ez vagy amaz. Most pl. az akadémia nagygyűlésén felolvasott egy essayt, melyben bemutatta Széchenyit mint író. Persze mint íróval végezhetett

volna öt sorban, hisz igazán gyöngé író volt, a ki magyarul sem tudott, legalább nem úgy, a hogy egy magyar írótól megkívánhatjuk. Jellemezte tehát az államférfiut, ismételte a jól ismert nézeteket, s ha egy-két gyöngé magyarázatot nem tekintünk, egyetlen egyszer sem fejtegette, hogy miért volt Széchenyi ilyen, miért hirdette ezt vagy azt, miért gondolkozott így és nem másképen; miért ragadta meg Széchenyi keblét a nemzet anyagi emelése, miért Kossuthét az erkölcsi? Mennyiben volt nála őszinte az úgynevezett taktika? stb. stb. Ezekre és számtalan efféle kérdésekre Gyulai nem tud válaszolni, úgy hogy felolvasása gondosan összehordott anyag, melyet másnak kell feldolgoznia. És fölfedezésünk után játszva teheti. Beöthy néha föl meri vetni az ok kérdését, de szerencsétlenül oldja meg. Kenetes lágysága, olvadozó és piperés előadása gyöngé az eszmék bonczolásában. De igazságtalanok volnánk hazánk fiai iránt, ha rovásukra dicsérnők a külföldet. Brunetiére mélyebb gondolkodó és bonczoló ugyan, mint a magyar föld mostani irodalmi jelesei, bár izetlen szenvedése és bántó parenthesesi, keresett ellentétei aligha tetszenek; de azért mint gondolkodó ő sem szerencsés. Brunetiére legalább azt tudja, hogy az irodalom mai történetírójának a tünemények okait kell nyomozni, e nélkül műve nem történelem, hanem krónika vagy rajz. A mieink ezt nem tudják, nem is keresik, hanem lyrai áradozásokba és hibás korképek rajzolásába, a nemzeti genius és a vallásos szellem örökös emlegetésébe bocsátkoznak, anélkül, hogy világos fogalmuk volna e dolgokról. Nem csoda, ha a gondolkodók megunták ezeket az irodalmi közhelyeket és szónoki phrasisokat s nem kellene nekik az irodalomtörténeti monographiák. Nagyon jóllaktak a nem-

zeti szellem, nemzeti genius általános dicsőítésével, melyet Rákosi Jenő, Beöthy Zsolt és számtalan sok más író komoly értelem nélkül hangoztat uton-útfélen! De térjünk át Brunetière magyarázatára. Ő például a mult századnak azt a jelenségét, hogy míg minden erővel rombolta a trón és oltár támaszait, a lelkesedéssel és babonás vallásossággal bámulta a görög-római classicismus alkotásait, úgy hogy Chamfort e jellemző mondást őrizte meg a feledéstől: *M. de . . . , qui voyait la source de la degradation de l'espèce humaine dans l'établissement de la secte nazaréenne et dans la féodalité, disait que pour valoir quelque chose, il fallait se défranciser et se débaptiser et redevenir Grec et Romain par l'âme*; Brunetière ezt a jelenséget a lelki egyensúly szükségének látszik tulajdonítani. Lerombolják ugyan az oltárt és trónt, de felállították a classicismus trónját és oltárát. Mi tudjuk, hogy távolról sem az volt e tünetény oka. Az új eszme megtámadja az elernyedti nemzeti eszmét, különösen a vallást, művészetet, költészetet, állami szervezetet stb., szóval az egész erkölcsi világot s új mintákat tűz ki, új ideákat hirdet, melyek sokszor a régi művelt népektől kölesönözvék. Így állította fel a XVIII. század új eszméje aesthetikai mintául a classicismus remekeit, melyeket hazánkban is csak úgy esodáltak, mint a német földön vagy a művelt világ más országaiban; sőt mivel nyelvünkre legkönnyebb volt alkalmazni az időmértékes verselést, talán sehol sem hatott annyira be a nemzeti eszmébe a classicismusnak legalább a formája mint nálunk, úgy hogy még Fazekas *Ludas Matyija* is hősi hatosokban és Berzsenyi több fenséges ódája antik verssorokban készült.

De hát minő lesz a mi törvényünk ismerete

után az irodalmi és művészeti kritika? Csak is az illető kor szempontja lehet irányadó. Régi remekművek mindig érdekes tárgyai lesznek az összehasonlításnak; de nem követeljük az írótól, hogy kövesse őket, mert jól tudjuk, hogy nem követheti. Eddig a tekintélyi kritika a remekkel állott elő és azokat magasztalta a jelen rovására, példányokul állította fel őket.

A mint az irodalomtörténet mutatja, eddig is hiába tette. Ezután meg túlhaladott álláspont volna. A kritika tudni fogja, hogy ellenkező irányt nem adhat a művésznek és írónak, csak az uralkodót. Legfőlebb a megfelelő korszak jobb mestereit hozhatni fel megvilágításul, érdekes párhuzamnak. Különben, mikor az eddigi kritika például Shakespearet állította fel mintául, maga sem tudta, hogy a nemzeti eszme megfelelő korszakának szolgálatában áll, hogy akkor nélküle is bámulnák az írók a britt tragikus sajátságait. Így láttuk, hogy 1850 előtt és utána sokáig divott a Shakespeare-rajongás, az ötvenes, hatvanas években tömérdek tanulmány jelent meg a britt óriásról; mert a kor nagyon megfelelt az angol költő korszakának; míg napjainkban jobbadán elhallgattak vele, mert a regenerált nemzeti eszme szenvedélytelen kora nem igen eped a nagy idealis alakok küzdelmét látni és hallani.

II.

LEVÉL A SZERKESZTŐHÖZ.*)

Tisztelt szerkesztő úr!

Fogadja köszönetemet elismerő bírálatáért. Nagyön jól esik egy komoly tudósnak nagybecsű hozzászólása és méltatása. De mégis legyen szabad az igazság érdekében hosszabb válaszzal lépnem e becses folyóirat olvasói elé. A kérdést ugyanis annyira fontosnak tartom, hogy nézetem szerint nem beszélhetünk róla eleget. Elméletem felöleli és megmagyarázza az egész erkölcsi világot, psychológiát, aesthetikát, erkölestant, jogot, sociológiát, nyelvtudományt, művészetet, műveltség- és politikai történetet, érthetővé tesz sok olyat, amit nem értettünk, csak sejtettünk és láttunk. Előttem ma már egy csodálatos törvénynek látszik az egész, szellemi életünk törvényének, melyről mindennap jobban megbizonyosodom. Tisztelt bírálóm azonban csak problémának tekinti. Nem akarok itt egy csomó bölcselőt idézni a problema fogalmára, egyszerűen megoldandó kérdésnek nevezhetjük. Talán föltevésnek, hypothesisnek is mondhatnók. Én nem tartok *Newton*-nal,

*) E levél dr. Ballagi Aladárhoz, az *Irodalomtörténeti közlemények* szerkesztőjéhez és a budapesti egyetem tanárához van intézve, a ki a *magyar irodalom történetének* első kötetét a folyóirat I. évf. IV. füzetében bírálta meg.

nem mondom: *Hypotheses non fingo*, inkább magamévá teszem *Bernard Kolos (Claude)* nagy tudós és jeles gondolkodó nézetét, hogy nem csak jogosult a föltevés, hanem föltétlenül szükséges is. A tapasztalást, a kísérletet izgatnia, ösztönöznie kell az eszmének és az elméletnek, hogy előbb-utóbb sikert arathasson. A tudósnak, a gondolkodónak szembe-tűnik valamely tény, mely egy eszmét kelt bensejében. L'idée neuve apparait avec la rapidité de l'éclair comme une révélation subite, mint valami kinyilatkoztatás villámgyorsasággal jelenik meg az eszme, mondja Bernard. Ez azután kutatásra ingerli az embert. Ez a föltevés módszere, melyet nagy sikerrel használtak századunk tudósai és fölfedezői. Igaza van Comte Ágostomnak, mikor azt mondja: On ne cherche à démontrer que les théorèmes qu'on s'est posés. Szükséges tehát, hogy, ha újat akarunk teremteni a tudományok világában, új eszménk, új elméletünk legyen. Ez megvan nekem is, mint t. bírálóm nagyon elismeri.

Én azonban tovább megyek és azt hirdetem, hogy ez már nem problema, nem hypothesis, nem theorem, hanem az erkölcsi világ legnagyobb törvénye. Lássuk, hogy lehet ezt a merész állítást bebizonyítani.

A természeti világban Kopernik rendszere, Galilei és Newton tana mindaddig hypothesis, míg a számok nem igazolják, mondja Dugald Stewart. De mit csináljunk az erkölcsi világgal, hol nem uralkodnak oly világosan a számok, hol nem érvényes a meterrendszer? Hitem szerint itt is van egy tudomány, mely a mennyiségtan szerepét teljesíti az erkölcsi világban s ez a történelem. Ha az én elméletemet a történelem érvei nélkül alkalmazhatnók a

mental aspect-re, számtalan kétely támadna az olvasóban. Talán ez is egyik oka, hogy mikor felolvastam valamely bölcésznek, ez avval állott elő: Mit mondanak hozzá a történetírók? Igaz, hogy történetíróink is azt kérdezték: Mit tartanak felőle a philosophusok? Én azonban mindenekelőtt a historikusoktól várom az elismerést, a philosophusoktól nem félek. Ők előbb-utóbb meghajolnak a történelem tekintélye alatt. Őket rendesen a természeti tudományok és a történelem vezetik magyarázataikban. Az én theoriám is a természettudományoknak s kivált a történelemnek köszöni eredetét.

Legelőször is ifjúkorom óta tapasztaltam, hogy bármily igaznak tartottam valamely nézetet, bármennyi érveléssel bizonyítottam, nem használt semmit, ha el is fogadta egy-két gondolkozó, nem kellett a legtöbbnek. Az orthologia elleni nagy vitában napnál világosabban bebizonyítottam az orthologia tanának helytelenségét, linguistikai és philosophiai alapon vitattam tanának dőreségét, semmit sem értem el vele; ellenfeleim hallgattak ugyan a czáfolással, de soha sem adták meg magukat; pedig én azt szerettem volna, ha igaz a nézetem, mindjárt hajtson fejet az ellenfél. Ebből arra a meggyőződésre jutottam, hogy a legtöbb ember nézete nem függ akaratától, hanem az uralkodó eszméiránytól. A legtöbb ember hatása alatt áll. Januárban megírtam Bréal híres nyelvésznek, hogy amit ő a *Revue des deux mondes* deczemberi füzetében szépen és alaposan bizonyít, azt én évek óta hirdetem orthologusaink ellen, ha nem is oly szépen és alaposan, de csak kevesen hallgatnak rám.

Azután mintegy harmincz év óta szüntelen kerestem a történelemben bizonyos egyező irányokat,

melyek egyszerre léptek föl egyes országokban anélkül, hogy egyik a másiktól tanulhatta volna. Ezekről azt vélték idáig a történetírók, hogy az egyik nemzet a másiktól tanulta el. Néha pozitív alapja volt e nézetnek; de többször nem. Így láttam a legkülönbözőbb népeknél a XVI., XVIII. és a XIX. században neologiát, míg a XVII-ikben, a XIX. elején és második felében orthologiát. Azután a hatvanas és hetvenes években láttam az egész művelt világon orthodoxiát, a liberalis katolikusok kárhoztatását, a syllabust, az infallibilitást, a vatikani zsinatot, a protestans és zsidó orthodoxia gyarapodását, a védvámokat, a czéhrendszer sürgetését, a tekintély hatalmát, az idegen szokások, erkölcsök és nyelv megvetését vagy üldözését, a népek kölcsönös gyűlöletét, az antisemitismust, a művészetben a realismust, a naturalismust, a kedves, könnyed dal és hangulatos lyra terjedését, az igazi elbeszélés és igazi dráma kedvelését, a styl könnyed, házias, kedves folyását, a közigazgatásban a helyi patriotismust, a decentralisatiót, az agrar törekvéseket, a hitbizományokat, az aristokratia, a klerus befolyását, a polgári házaság bukását, a mindennapi életben a gyakorlati felfogást, a családi érdek befolyását, a nepotismust, az önzést, a testületi szellemet, a servilismust, a tompa elégedetlenséget, a hatalom embereinek dölyfét, gőgjét, az egyes nagyot akaró tehetségek elzüllését, meg bomlását stb. stb.

Ezek láttára támadt bennem a gondolat, hogy kell közöttük valami rokouságnak, atyafiságnak lenni. Ez azonban csak merész, mondjuk, vakmerő föltevés volt. Számtalanszor beszéltem erről Beksics Gusztávval. Mindketten ebben az irányban halad-

tunk. Én legalább a hetvenes évek óta mindig nagyobb buzgósággal törtem rajta a fejemet.

Azután szenvedélyesen kutattam az ellenkező irányok napjai után. Nem volt nehéz megtalálni. Például 1820 és 1840 között épen ellenkező gondolkodás uralkodott a mostanival. A művészetben és irodalomban a mostani melegség, bensőség helyett hideg, ünnepélyes ódai hang, nagy szólamok, feszes, körmondatos irány, csipős szatira, maró sarcasmus, senkinek sincs érzéke a realhoz, csupa idealisták, a kik lelkesednek, humanusan gondolkoznak, mindenkiket keblökre emelnék, önzetlen rajongók, doctrinairek, a kik saját eszök és szívök szerint óhajtanák átalakítani a világot, újítók; ha drámát vagy eposzt írnak, célzatosak; nem tudnak igazi alakokat, egyéneket teremteni, alkotásaikban hiányzik az igazi test és vér; hölgyeik mind ideális és érzelmes teremtések mint Jósikáé, Vörösmarty *Szép Ilonkája* stb. milyeket ma már nem ismerünk.

Sokat bajlódtam a nemzetiségi kérdéssel is. A legkitünőbb gondolkodók műveitől kértem tanácsot. Összeolvastam angol, német, franczia, olasz bölcsekszeket, politikusokat és különösen műveltség-történetirókat. Nem kell mondanom, hogy egy sem elégített ki. Hisz még 1891. évi deczemberben is Bréal oly gyarló fejtegetést adott a nemzetiségről, hogy csak ott volnánk a kérdéssel, a hol ötven év előtt állottunk. Az actio és reactio szerepe vetett ugyan egy kis világot a kérdésre; a dolog azonban nagyrészt érthetetlen maradt. Kant, Hegel, Schelling, Comte, Schopenhauer, Hartmann, Spencer stb, mind nagy ember volt előttem, de hiába kértem tőlük felvilágosítást. Pedig végre is Spencer adta meg. Mikor már összekutattam az egész történelmet és láttam

a két egymás után feltűnő irányt, eszembe jutott Spencer rythmikus mozgásának tana, mely szerint a haladó tárgy visszalöketik, mert nincs *vacuum* a természetben. Ekkor azt kértem: Mi löki vissza az új eszmét? És egy pillanatra mint a villám ébredt bennem a gondolat, hogy a létező gondolkodás- és érzésmód, a régi szokások, erkölcsök, a régi vallás, művészet, nyelv stb. vagyis más szóval a nemzeti eszme. Ezzel meg volt magyarázva a legnagyobb nehézség, hogy habár a XVII. század és a XIX. eleje rokon a mostanival, még sem ugyanaz, mert félig-meddig belé olvadt az új eszme és átalakította a nemzetit.

És mikor a történelem és a philosophia idáig juttatott, elővettem az egyes erkölcsi tudományokat s kezdtem oldogatni a nehéz kérdéseket. Úgy talál-
tam, hogy elég könnyen válaszolhatok a legtöbb kérdésre. Nem untathatom itt a t. olvasót az egyes tudományokkal, esupán *Guyaunak* egy munkáját veszem elő, ez a *L'art au point de rue sociologique*. Az aesthetika úgyis rokon az irodalomtörténettel. Ezt a munkát sem elemzem pontról pontra, hanem kikapok belőle egyes érdekesebb helyeket.

A 28. lapon mondja, hogy a német aesthetikában az a banalis megkülönböztetés fordul elő, hogy némely genie subjectiv, a másik objectiv. Goethét és Shakespearet az objectiv genieek közé sorolják, pedig kell-e alanyibb mint *Werther* és a *Vihar*? Azért haszontalannak tekinti ezt a distinctiót és a régi *ineffabile individuum*-mal áll elő. Pedig igazuk van a németeknek. *Werther* a reactio hajnalán készült, mikor még Goethe lelkében erős volt az alanyiság, mikor nem tudott annyira tárgyias lenni, mint midőn a *Hermann és Dorotheát* írta. *Werther* 1774-ben jelen-

hetett meg, tehát a reactio hajnalán, míg a *Hermann és Dorothea* 1797-ben. tehát 23 évvel később a reactio délpontján, mikor Németországban minden téren mutatkozott a reactio. A *Vihar* Shakespearenek a műve, a ki az új és a nemzeti eszmének összeütközése idején élt, s a mint tudjuk, a lyra nagy mestere is volt.

Az 55. lapon említi, hogy némely író bizonyos időben nagy hatalommal lép fel, fényes sikerei vannak, de néhány év múlva elszigetelve áll, nem ébreszti fel többé rokonszenvünket. E tünemény okát abban keresi, hogy az általa képviselt typus nem tudott megfelelni az egyszerű és örök élet typusának. E homályos magyarázat nem derít föl semmit. Elméletem azonban mindjárt megfejtje a nehézséget. Chateaubriand főművei a reactio merész, genialis alkotásai. Az ő munkái a XIX. század nemzeti eszméinek leggyöngébb részével, a vallásos elemmel foglalkoznak, melyet már nagyon megbolygatott a XVIII. század. 1820 körül megérkezett az új eszme és csakhamar elszigetelte az egy ideig csodált, ünnepeelt férfiút, a kinek már nem volt ereje szakítani multjával mint pl. Lamennais, Hugo Victor tette.*)

A 73. lapon kezdődik nagyobb tanulmánya az idealismus és realismusról, melynek egyik alapgon dolata, hogy a tudományos szellem haladásával szükségképen növekedni fog az őszinteség a művészet-

*) Fölfedezésünk nemcsak a szorosan vett erkölcsi, szellemi és aesthetikai tudományokra lesz átalakító hatással, hanem megérzi befolyását a nemzetgazdaságtan, statisztika stb. is, sőt az orvostudományok egy-két ága, különösen az elmekórtan, az élettan nagy gonddal fogja vizsgálni az uralkodó eszmék befolyását az egyesekre, kivált a szereplőkre. A nagyobb átmenetek rendesen bomlasztólag hatnak sok ember agyára, idegeire. Érdekes Széchenyi, Lamennais, Bajza, Vörösmarty, Kemény Zsigmond, Tóth Kálmán, Petőfi, szóval mindenki.

ben, vagyis az igazság, más szóval a realismus. És hogy megvigasztaljon bennünket, óva int a trivialismustól, módokat nyújt, hogyan meneküljünk előle. Mind nagyon szép és elismerésre méltó, de hiábavaló törekvés. Elméletem szerint tudjuk, hogy a nemzeti eszme művészete objectiv, realista, utóbb naturalista és trivialis. A nemzeti eszme petyhüdésével ezen a lépcsőn halad lefelé a művészet, hogy az új eszme lázas és ideálista forradalma után újra megkezdje lépcsőzetes utját. A reactio e fokozatát mutatják némileg Aeschylus, Sophokles, Euripides a drámában, a mint egymás után következnek. Ugyanazt tárja elénk Corneille, Racine, De la Fosse és társainak egymásutánja, az angoloknál Marlowe, Shakespeare, Dryden és társai. A mostani reactio első francia regényírója, Feuillet, még erősen ideal-real, Flaubert már realistiкусabb, Zola és társai naturalisták; nálunk Jókai regényeiben sok idealismus van, hőseiben kevés az igazság, a mostaniak erősen realisták, sőt naturalisták; az ötvenes, hatvanas évek drámaiban sok az idealismus, Csiky Gergely már erősen realista, sőt naturalista.

A 162. lapon kezdi meg nagy tanulmányát a bölcseészeti és socialis eszmékről a költészetben. Guyau védi ezeket az eszméket, hisz a nagy költők, a nagy művészek a tömeg kezdeményezői, a dogmátlan vallás papjai, mondja Hugo Victor. A művészet nem követheti a *l'art pour l'art* elméletét, hisz ez megfosztaná komolyságától, játékká alacsonyítaná le. A művészet hivatása sem engedi ezt. A mai költői hanyatlás idején, mikor a forma játékának tekintik a költészetet, fontosnak találja e fejlődés tárgyalását. Századunkban a francia költészetet a bölcseészeti, erkölcsi és socialis eszmék lelke-

sítették. Lamartine még közelebb áll a theológiához mint a bölcészethez. Ez a Racine-ok, Rousseau-k, Chateaubriand-ok ködös, határozatlan vallásossága. De Vigny és Musset már kilépnek a közhelyekből és az épületes szentbeszédekből. Hugo szórja a vilálmait, ő nem prédikáció, hanem látnoki enthusiasmus.

Ezt az érdekes aesthetikai kérdést a legkönnyebben megmagyarázza elméletem. A célzatos művészet kora az új eszme időszaka. Az actio öleli fel a bölcészeti, vallási, erkölcsi, socialis eszméket és ódai hangon zengi őket. Így volt a XVI. és XVIII. században, továbbá 1820-tól 1850-ig. A reactio teljes győzelmével háttérbe szorulnak az eszmék, elhanyaglik az óda. A német *Gottschall* még azt hiszi, hogy az óda modernizálása segít a bajon. Pedig hiába. Hugo philosophiai, socialis ódáit a hetvenes években dagályos declamatióknak tekintette a közönség, elfordult a nagy lantostól. Ma Petőfi ódáit sem szavalják, pedig husz-harmincz év előtt még mindenkit magával ragadott. Nem csoda, mert minden vonalon győzött a nemzeti eszme. Theoriám megfejtí, megmagyarázza a célzatos művészet annyiszor vitatott kérdését: A reactio idején uralkodó a *l'art pour l'art* tana, míg az actio napjain mindenfelé hódít a célzatos dráma, eposz és lyra.

De ne folytassuk Guyant.

Forduljunk egy tekintélyes magyar emberhez, Gyulai Pálhoz. Tegnap mondotta elnöki beszédét a Kisfaludy-társaság közgyűlésén (febr. 7.). Nyelvünk tisztaságáról beszélt. Elmondja, hogy ma sokan vétenek a nyelvtisztaság ellen. „E jelenség okát könnyen feltalálhatjuk, ha keressük, s fejtegetésük nincs minden tanulság nélkül.” Első sorban hirlapirodal-

munkát tartja a nem eléggé tiszta nyelv melegágyának. Ezt hallani az egész világon 60—70 esztendő óta. Nálunk is legalább ötven^o éve emlegetik. Emlegették az *actio*, a purismus, a neologia delén és emlegetjük ma is, a *reactio* napjaiban. Akkor üldözték az idegen szókat, ma védik az idegen szókat, nemcsak nálunk, hanem külföldön is.

A másik ok Gyulai szerint az orthologusok gyűlölete, a kik inkább élnek idegennel mint valamely rontott neologgal. Itt azután megtámadja az orthologiát. Támadása elég udvarias, de nem elég tudományos. Elfogadja például a hamis analogia tanát, melyet ortholog irányú nyelvészek karoltak fel. Azután hozzáteszi: „De tegyük fel, hogy az orthologok törvényei mind helyesek. Mit bizonyít ez? Legföljebb azt, hogy ne alkossunk többé hibás szót, de nem azt, hogy a már meglevőket ne használjuk, ha szükségünk van rájuk, másokkal pótolni képtelenek vagyunk és legjobb íróink is használták?” Ha rossz, ha törvénytelen a szó, az következik belőle, hogy ne használjuk és csináljunk másikat, törvényeset helyébe. Józan észszel csak ez következhetik belőle. Annál inkább, mert semmi sem könnyebb, mint úgynevezett törvényes szót alkotni. — Csakhogy a mai nyelvtudomány szerint nincs törvénytelen szó. Igaz, hogy még sok nyelvész védi a régi nézetet, mint Bréal is mondja, de ez tarthatatlan álláspont. „A nyelv nemcsak természeti, történelmi termék is”, mondja tovább Gyulai. Egy gondolkodó főnek így nem szabad beszélni. „Történelmi termék”, ez paradoxon Gyulai álláspontján. Az egyik kizárja a másikat. A mi termék az nem történelem, a mi történelem az nem termék, *productum*. Gyulainak ismernie kell a régi vitát, vajjon *thesis* vagy

physis-e a nyelv. Ismernie kellene az újabb idevágó vitákat.

„Az angolnak, francziának, németnek nem jut eszébe, hogy kivesse nyelvéből a hibás szót”, mondja továbbá Gyulai. Látszik, hogy nem ismeri az idevágó harezokat. A reactio nemcsak nálunk teremtetten meg a Nyelvőrt és a Szarvas Gáborokat, hanem még arra is rábirta az öreg Manzont, hogy az *I Promessi Sposi*-ből kidobjon minden, nem toscanai eredetű szót. Itt tehát az orthologia hatása alatt a legjobb olasz író vállalkozott az állítólag hibás szók kivetésére. — „A mint a törvénytelen szülöttnak megvan a maga létjoga a társadalomban; úgy megvan az a nyelvben is”, folytatja tovább Gyulai. Ez a logika sántít. Törvénytelen szülött nálunk, a kinek az apját és anyját nem eskette össze a pap, de azért éppen olyan egészséges, erős magzat lehet, mint valamely törvényes ág szülötte. Társadalmilag törvénytelen, természetileg egészen törvényes, azaz a természeti törvények szerint született. A tudomány nem ismer törvénytelen szülöttet a nyelv terén, csak az orthologia; s ezek oly szók lennének, melyek nem a felekezet papja, Szarvas Gábor által megáldott házasságból származnak. „Valamint az egyház, társadalom és állam csak arra törekszik, hogy a törvénytelen szülöttek száma ne szaporodjék, de nem arra, hogy megölje őket: úgy a nyelvészeknek sincs joguk, szerencsére hatalmuk sincs, hogy kiirtsák a törvénytelen szókat, ha élnek és életrevalóságuk kétségtelen.” Itt nem csupán a hasoulat helytelen, hanem az állítás is téves. Az orthologia igen sok szót megölt, melyeket az ötvenes, hatvanas években használtak, életrevalóknak találtak. Például hosszú harez után megölte a *tanodát, rigardát, bizottmányt, egyélyt*

stb. És hány szó esett el nagyobb küzdelem nélkül? Mert a reactio haladásával mindnyájan orthologusok leszünk. Csupán az a különbség, hogy az egyik tovább megy mint a másik. Így folytathatnók és pontról pontra igazíthatnók Gyulai beszédét, mely nem mutat se tudományos színvonalra, se erős gondolkodó főre.

Most állítsuk mellé a mi elméletünket. Az új eszme újít az erkölcsi világ egész terén, tehát a nyelvén is. A francziáknál a megállapodott irodalmi nyelv daczára újított Hugo Victor és mások is. Persze nagyon keveset. A mint a nemzeti eszme visszaszorítja az ujat, megtámadja nyelvét, de az újítások egy része annyira vérévé válik, hogy már nem képes kiirtani. Ez azután a régi nemzeti eszmével összeolvadva alkotja a regenerált nemzeti eszmét. Mikor pedig a nemzeti eszme teljesen győzött minden vonalon, fokozatosan beáll a petyhüdtség időszaka, házias, pongyola, lapos lesz a styl. a nyelv. Úgy szeretünk írni, a hogy társalgás közben használjuk a nyelvet, idegen, népies, paraszti szavakkal keverve. *Stylo culinari*, mondaná a diák. Így írtak történetíróink, papjaink, politikusaink a XVII. század második felében. Még a tájnyelvtől sem riadunk vissza. Kényelmesek, pongyolák vagyunk. Ekkor támadnak a nemzeti irodalmak mint az olasz, a francia, spanyol. Egyebeken kívül a kényelem, a háziasság voltak okai, hogy nem a latin, hanem a kedves tájnyelven szólalt meg az író. — Az idegen szónak lehet pártolója az orthologia is, de igazi okát a nemzeti eszme petyhüdtségében kell keresnünk. Ez a petyhüded az oka, hogy az orthologia szemlátomást hanyatlik, hogy ma már egy-két író és lapot kivéve eszerben hagyják Szarvas Gábort, hogy egy-

két buzgó ortholog nyilvánosan is ellenmond neki. Ezt mutatja pl. Szily Kálmán, Simonyi Zsigmond magatartása, kik ma már tiszta lelkiismerettel használnak egyes újított szavakat.

De legyen elég elméletem igazolásáról. Csupán annyit mondok még, hogy mihelyt bevégeztem irodalmunk történetét, azonnal hozzá fogok egy aesthetika, erkölcstan, sociologia stb. írásához, melyek sok időt, tömérdek fáradságot vesznek igénybe, de minden kétségen felül be fogják bizonyítani elméletem igazságát. Ezt különben már az irodalomtörténettől is remélem. Irodalmunk épen kisebb körénél fogva rendkívül alkalmas e célra. Az egész annyira átlátszó, könnyen áttekinthető, hogy bárki csekély utánlátással meggyőződhetik theoriám helyességéről.

IV.

DR. VÁCZY JÁNOS BIRÁLATÁRA.*)

A „Századok” márcziusi füzetében dr. Váczy János bírálja munkámat. A mi a bölcsészeti részt illeti, az nagyon homályos s úgy látszik, távolról sem értetette meg. Nem csak nekem, hanem önmagának is többször ellenmond. Ezekről azonban nem óhajtok szólni. Lapokra terjedő bölcséleti fejtegetés talán a t. olvasónak sem tetszenék. De annál fontosabb a kérdés történeti oldala. Ez kiválóan érdekli e folyóirat t. olvasóit, azért legyen szabad röviden helyreigazítanom a bíráló megjegyzéseit.

Tájékozásul, mert Váczy sem olvasta ki művemből, pedig megtalálhatta volna, ide irom, hogy nemzeti eszme alatt valamely népnek összes érzése és gondolkozása módját, történetét, vallását, szokásait, művészetét, nyelvét, irodalmát értem. Ez támad fel a romboló és építő új eszme ellen. Váczy „nem tudja, hogy éppen a nemzeti eszme, a fentartó idea lépett volna fel ellene” (247. l.) t. i. a reformatio ellen. Azt hiszi, hogy a „reformatio a nemzeti eszme szolgálatába szegődött”. Ez érthetetlen beszéd. A nemzeti eszme támadt fel a reformatio ellen, azért tért vissza Európa nagyobb része a katolikus vallásra, visszahozta a tekintély, a rend, a

*) A „Századok” aprilisi füzetéből.

középkori vallásos eszme nagy részét. De mindet nem teremthette újra, mert a nova idea egy része gyökeret vert a keblekben. A XVIII. század új eszméje, az illuminatizmus vagy felvilágosodás után a protestantizmus már mint a nemzeti eszme második képviselője lépett föl a felvilágosodás eszméje ellen. A katholicizmusé volt ugyan az elsőség, azért a jelen század elején is sokan tértek a katolikus hitre, azonban a protestáns orthodoxia is hatalmas vala. A mostani reactió idején is a katholicizmus viszi a vezérszerepet, de már az unitáriusok iránt is apadt a régi bizalmatlanság, noha Debreczen még mindig tiltakozik ellenök; sőt akárhányan szívesen látják e nemzeti eszmében a magyar nyelvű zsidókat is, habár a nagy tömeg nem fogadja be őket.

A két eszme összeütközésének legvilágosabb jele a forradalom, mint például 1789-ben és 1848-ban. A harc azonban jóval előbb kezdődik és későbbben végződik. A mostani reactió erős nyomaira 1840. körül akadok, az új eszme küzdelmét körülbelül 1875-ben látom megszűnni. Mintegy 30—35 évig küzd egymással a két eszme, ekkor teljesen legyőzte a nemzeti s azóta minden politikai, vallási, nyelv-, tanügyi stb. reform csak a nemzeti eszme irányában lehetséges. Ma lehetetlen volna minden neologia, a polgári házasság behozatala, a vallás-, sajtó- és polgári szabadság gyarapítása, kiterjesztése, az idealis irányu művészet, költészet, a körmondatos stílű elbeszélés, minő a Carthausi, háttérbe szorult a szocialis, a politikai, a hősi óda stb. Ma lehetetlen volna keresztül vinni oly reformot, mely megszünteti az eddigi decentralisatiót és helyébe centralisált kormány kezébe adja a hatalmat. A mostani ugynevezett iskolai reformok, az egységes középis-

kola sem egyéb, mint a nemzeti eszmének teendő szolgálata. A XVI. században az új eszme behozta a megjavított közoktatást. 1570-től mintegy 1670-ig, a két eszme küzdelmének végeig mindenütt kiváló iskolákat találunk, katolikusoknál úgy, mint protestánsoknál, a XVII. század második felében a diadalmas nemzeti eszme alatt megszűnik az iskola annyira követelő lenni, a tanítás józanabb, szelidebb és észszerűbb lett. Comenius helyes javításait mindenfelé szívesen fogadják. A tanítás mesterei könnyíteni akarnak tanítványaikon. A sok könnyítéssel végre a közoktatás egészen elsatnyult, míg a XVIII. század új eszméje ismét újjá nem alakította. 1770 után a múlt századi reactio első megjelenésétől kezdve teljes győzelméig (1800 körül) ismét az utilitárius oktatás, a sokat és jól tanítás divik, ezután lassankint mindenfelé elernyed az oktatás, míg a liberalismus új eszméje ismét át nem alakítja utilitárius szellemében. Ma újfent az ernyedés útján van.

A két eszme küzdelmének éveiben vannak a nagy lyrai költők, különösen akkor, midőn a két eszme a legerősebb harcra lép. Ebben esik Balassa, Berzsenyi, Petőfi szereplése. Balassa, Petőfi az actio idején születtek, Berzsenyi a nemzeti eszme hajnalán (1776.): 17—25 éves koruk a nagy összeközlések idejére esik. Berzsenyi tanuja a nagy nemzeti háborúknak, elméje azután elborul, hogy az új eszme hajnalán ismét magához térjen.

A reactio megjelenésével találkozunk az igazi elbeszélők és drámaírókkal, a l'art pour l'art mestereivel, míg az actio idejének elbeszélői és színműírói rendesen érzélatosak és annyira idealisták, hogy műfajokban nem tudnak örökbeesüti teremteni, mert ezek a realismus bizonyos fokával járnak. Ezeket

kellett volna megezáfolni Váczynak, de hogy tehette volna, mikor ilyen bohó dolgot mond: „Petőfi épen az actio kellő közepébe esik” (248. l.) Természetes, hogy a ki így ismeri a történeti jelenségeket, az nem értheti meg az elméletet. Ezért mondja azután, hogy „Arany János ugyancsak az actio korában írja meg Toldi első és harmadik részét, holott B. szerint nagy epikus csak a reactio korában léphet föl.” Természetes, mert 1840. után nemcsak a művelt nyugaton, hanem nálunk is föllépett a reactio az újítók ellen s megindult a két eszme harcza. — Váczy állítja, hogy Vörösmartynak az actio idején írt műveiből nem hiányzik a szív melege. Igen 1840 körül már tud kissé melegebb is lenni, de előtte mindig ünnepléses és fenséges, idealista és érzelmes. Mennyire téved Váczy és nem ismeri a theoriát, mutatják e szavak is: „A versalakok változatosságát már az actióban keresi Bodnár s nem veszi észre, hogy a múlt században Ráday a legnagyobb reactio idején kezdi új formáit s ugyancsak ekkor csatlakoznak hozzá Rájnisi, Baróti, Szabó, Révai és mások”. A t. olvasó tudja, hogy a nemzeti eszme reactiója 1800 körül vívta legerősebb csatáját az új eszméjével s lassankint elnémitotta. Az öreg Ráday igazán az actio gyermeke. Ifjúsága és férfikora teljesen az actióba esik, vénségében pedig tanuja lesz a két eszme harcának.

Mily felületes a bíráló, midőn szememre hányja, hogy Bodnár a keverék nyelvet „a reactio pongyolaságában keresi, holott az előbbi lapokon a reactio nyelvét mesterkéltnek, affectálónak, kényeskedőnek tünteti föl,” (248. l.) Ha gondosan elolvassa munkámat, többször megtalálja e kérdés magyarázatát, de hisz abban a jegyzetben is megvan, hogy „ez a

petyhüdt reactio kényelmes pongyolasága volt.“ (XLI. l.) A nemzeti eszme pedig elernyed, petyhüdt lesz, mikor visszaszorította s részben magába olvasztotta az új eszmét, mikor nincs ereje és szüksége többé harezolni. Hisz ugyanazon lapon mondom a szövegben: „De amint vissza van szorítva az actio és az új egy része vérévé vált a nemzetnek, gyöngül a reactio ellentálló képessége, mind jobban elernyed; nyelve, művészete ellankad és petyhüdt lesz; mind nagyobb uralomra jut benne a kedélyes, a házias, a családias. Kezd lapos, pongyola, izetlen, művészietlen lenni. Ilyen időben, ilyen befolyások alatt keletkezett a XVII. század utolsó tizedeinek kevert zagyvalék nyelve stb.“ Váczy azonban nem éri be ezzel a magyarázattal, hanem maga áll elő egy másikkal: „Hazánk e században mindinkább ellatinosodik, mert a nemzeti egyéniség eszméje mindjobban háttérbe szorul.“ (248. l.) (Nem akarom említeni, hogy ez rossz átírása az én magyarázatomnak.) Bizony jó magyar emberek voltak Gyöngyössy, Tököly, Zrínyi Ilona, II. Rákóczy Ferencz, Bethlen Miklós, Beresényi és mások számosan. Még Zrínyi Miklós a költő is, pedig ritkábban használja az idegen szót, egy féllapon (Hadtudom. munkái 84. l.) a securus, componál, beneficium, obstringál, respublica, acquisitio, haereditarium, tumultus, imperium, antagonista, imperiumbeli elector, sinceritas latin szókkal él, noha a nemzeti egyéniség eszméjétől duzzadt a kebele. És századunk elejének lelkes magyarjai vagy a mostani hazafias pártok szenvedélyes írói mily szívesen használják az idegen szóká! Náluk ugyancsak nem szorult háttérbe a nemzeti egyéniség eszméje.

A szép próza megjelenését én a reactio ottho-

nos, házias természetének tulajdonitom. Így prózában írják a XV. század legendáit, míg a XVI. század actiója versben írja a szent és hazai széphistóriákat. Az actio irálya általában feszes, ünnepélyes, méltóságos, még prózája is sokszor körmondatos és soha sem könnyed, házias, otthonos, fesztelen. Ezzel találkozunk a mult században és a mostaninak liberalis actiójában. Beöthy azt hiszi, hogy a nyomda elterjedése volt a széppróza megjelenésének oka, mert a sok olvasó sokat emésztett és az írók nem értek rá verseket szerzeni. Váczynak azonban más véleménye is van. Való ugyan, hogy Beöthynek „kétségkívül igaza van,“ de talán Váczy sem csalódik, ha a széppróza és szép história (tehát kötetlen és kötött előadás) elterjedését ugyanazon okra vezeti vissza: „tudniillik arra, hogy a protestáns vallás eszméivel felszabadul az ember eddigi bilincseiből, a melyek csupán a lélek jövőendő életét óvták, az egyéniség természetes, eredeti nyilatkozatát elfojtották.“ Szóval a „test is visszanyerte a maga jogait“ s azért szépprózában nyíltak meg ajkai. Váczy előtt elhomályosul a kérdés: nem látja tisztán a dolgot. Az a kérdés: miért irták a XVI. század actiójakor még a száraz történeti dolgokat is versben? Miért irták még a latin prózai históriákat, szép regényes középkori elbeszéléseket is kötött előadásban? Miért jelent meg a széppróza csak a reactio idején? Poncianus a nemzeti eszme hajnalán jelent meg. Beöthy azt mondja, azért mert sok volt az olvasó, Váczy meg azzal áll elő, hogy a test visszanyerte jogait, de azért Beöthynek kétségkívül igaza van, pedig nyoleczvan esztendeig a kis Salamon és Markalfon és az Europica varietason kívül nincs más szépprózai elbeszélésünk. És talán nem

csalódik Váczy sem, mert a reformatio előtt sehol sem volt széppróza, Boccaccio hihetőleg Luther után élt sok-sok esztendővel, mikor a test is visszanyerte a maga jogait.

Ezek szólanak többé-kevésbbé az elmélethez. Amint a t. olvasó látja, a bíráló nem ismeri az elméletet, annál kevésbbé tudott beléhatni. Az a számos művészeti, irodalmi, erkölcsi, vallási, politikai, társadalmi s nyelvi tünemény, melyeket elméleteni igazolására felhozok, nagyrészt kikerüli figyelmét, pedig tudnia kellene, hogy ha valamely hypothesis-sal tiz—husz tüneményt meg tudunk fejteni, az már nem föltevés többé, hanem törvény. Pedig csekély történeti ismerettel is láthatja mindenki, hogy mily szépen találkozik az actio és reactio oldalán az idealismus és realismus, a reform és a conservatio, a centralisatio és a decentralisatio, a szabadság és a tekintély, a neologia és az orthologia, a felvilágosodás és az orthodoxia stb. stb.

Azután az I. kötet szövegében legalább tizenkét olyan fejtegetés van, melyek az elméletet magyarázzák; ezeket kellett volna elővenni és czáfolgatni, hogy megdöntse az elméletet. Helyettük kapott a t. olvasó oly megjegyzéseket és kifogásokat, melyek a bíráló értetlenségére vallanak.

Én Váczy urat szorgalmas munkásnak, de gyöngé itéletű embernek tartom; azért nem folytatom az egyes művek- és művecskére vonatkozó észrevételeit. A ki figyelmére és komoly tanulmányra méltatja munkámat, az mindjárt látja, hogy az erkölcsi világ legnagyobb fölfedezése áll előtte, melyet a haladó tudomány tovább fog fejleszteni; de igazságát el nem vitatja soha.

V.

A PHILOLOGIAI KÖZLÖNYNEK.

E folyóirat t. olva ói nagyrészt a ta ítás terén működnek, az eszmék világában mozognak, azért fontos reám nézve, hogy közelebbről ismerjék azt az elméletet, melyet sok törődés után végre sikerült megalkotnom. Mivel szellemi, erkölesi és aesthetikai életünk egész körére kiterjed, nem tartom helytelennek, hogy legelőször épen az irodalom történetén óhajtom bebizonyítani igazságát, mert tudjuk, hogy az irodalom munkásai mindezen téren mozognak. Van közöttük bölcselelő és theologus, moralista és politikus, lantos, elbeszélő és drámaköltő, nyelvész és jogász stb. Az írónak minden pillanatban alkalma nyilik szólni a politikai és műveltségtörténetről, az erkölestan és aesthetikáról, a nyelv- és jogtudományról stb. Fájdalom, mikor az irodalomtörténet jó részét megírtam, még nem volt betetözve az elmélet. Homályosan meg volt ugyan bennem, mert pár év előtt ily szellemben írtam a nemzeti eszméről a *Magyar Szalon*-ban, tizenkét év előtt kitréfáltam a *Havi Szemlé*-ben egy írot, a kinek minden harmadik szava a nemzeti géniusz, a nemzeti nevelés, de nem tudta fogalmát adni, s nem egyszer ostoroztam ily irányban a *Nyelvőr*-t. Többször fejtegettem a *nemzeti eszmét*, de mindez csak az alapkö lerakása volt. Mi-

óta azonban megvan az épület, újra kell írnom az irodalomtörténet jó részét. Az első füzetem már nem segíthettem. Csupán az vigasztal, hogy irodalmunk néhány gyöngye emléke úgyis kevés alkalmat nyújtott volna az elmélet kifejtésére. Egy részét a bevezetés foglalja le a magyar ősvallásról, ősköltészetéről, stb. Egyébiránt homályosan itt is megtalálja az olvasó a nyelvről szóló fejezetben. A második füzetben már szólok az eszme erejéről, a harmadik füzet elején Telegdinél beszélek az ortho- és neologiaról, ugyanebben a hitvitázó irodalom végén bővebben magyarázom az eszme erejét. Ezután minden lépten találkozunk az olvasó az elmélettel. Úgy hogy magyarázatásimban eltérek az irodalomtörténetektől és se a németeknél, se a francziák-, angolok- és olaszoknál nem akadhatni efféle magyarázatokra. A ki szives lesz elolvasni, megtalálja keresés nélkül is.

A theoriát azonban nem kell e lapokon ismertetnem. Erdélyi Pál e folyóirat márcziusi füzetében (259. s. köv. l.) adta kivonatát. Van ugyan kivonatában néhány kiáltó hiba, minő például az, hogy a reactió „irodalma . . . hétköznapias, a közepszerűn alig emelkedik felül stb.”, — ez áll ugyan egy kissé az újjászülött reactióról; de első felében épen a legnagyobb lantos, elbeszélő és drámaköltőket hozza világra. Ezeket a hibákat azonban kiigazítja a t. olvasó is, ha kezébe veszi könyvemet. — Csakhogy Erdélyi nagyképű, fenhéjázó bírálatot is írt, igazán együgyű ellenvetéseket tőn. Ezeket már nem mellőzhetem, mert elárulta, hogy nem értette meg a dolgot. Mivel ez az elmélet egész erkölcsi életünkbe vág, semmiféle orthodoxia sem fogja megérteni. A pilises, palástos, pajeszes orthodoxia előtt csak oly érthetetlen marad, mint a vaskalapos, a chauvinista,

a sujtásos és sallangos sötétfejűek előtt. Nemünk e becsületes fajtái nem tűrik a világosságot, mert nem érik föl az eszökkel. Szemrontó, sértő és erkölestelen dolognak tartják. Csak a múlt házias, kedélyes szürkületében érzik jól magukat. Derék, jóra való emberek lehetnek, de nem barátjai a gondolkozásnak, az eszmék világának, enélkül pedig engem megérteni nem lehet. Igaz, hogy az új eszme vakbuzgó apostolai sem fognak megérteni.

Erdélyi nincs tisztában a nemzeti eszmével. A nemzeti eszme a nemzet érzése és gondolkodásmódja, története, vallása, művészete, szokása, erkölese, nyelve és irodalma. Ebbe hat bele az új eszme, melyet egyesek lassan fejtenek ki. A protestantismus lassan érlelt új eszme, melynek nyomait megtaláljuk a műveltebb katolikus világon mindenütt, Franciaországban úgy mint Angliában, Németországban úgy mint Itáliában. A XVIII. század illuminatizmusát megtaláljuk nálunk is már Pósa házinál, hogy kár egymást öldökölnünk a vallás *különböző tekintete* miatt, a XIX. század liberalizmusát szintén megtaláljuk számos irodalmi termékben, csak egy kissé nézzünk utána. Így érlelődik lassan, fokozatosan az új eszme, mely azután megragadja a kedélyeket és betör a békésen éldegélő, kényelmesen tengődő nemzeti eszmébe, önzetlen idealizmusával felrázza a szunnyadókat, izgat és rombol, lerontja a nemzeti eszme omladozó várfalait. Azért nem lehet Erdélyivel mondanunk: „Annak meghatározása, hogy mely tüneményt veszünk indító tüneménynek (actio, hatás, elmelkedés, arsis), egészen tőlünk függ s így a vizsgáló önkényére van hagyva. Teszem fel a protestantizmus, a mint veszszük, actio vagy reactio, csupán tőlem függ, protestans vagy katolikus szemmel néz-

zem-e? . . . Kivételes rendelkezés ez, a törvény általános kedvéért, azaz önkényes suppositumra van építve a következtetés.”

Ha értené, mi a nemzeti eszme, akkor nem mondaná, hogy „a modern Németország *actiójának* eszméje a legnemzetibb, — képviselője, Bismarck és a császár a legerőszakosabb német szellemek.” Hisz III. Napoleon, Bismarck, Gambetta, Moltke, Goresakov, Andrássy Gyula, Cavour, I. Vilmos, Viktor Emánuel stb. épen a nemzeti eszmének többé-kevésbbé tehetséges képviselői.

Ezek a nemzeti eszmét juttatták diadalra az új eszmével szemben, vagy megalkudtak vele. A nemzeti eszme korszakának első felében, a míg küzd az új eszmével, támadnak a legnagyobb államférfiak, pl. Gusztáv Adolf, Erzsébet, II. Fülöp, Richelieu, V. Pius, nálunk Báthori István, Boescai, Bethlen Gábor, Pázmány, Eszterházy, Zrínyi Miklós. Míg a nemzeti eszme vagyis a reactio második felében a legelőkelőbb tehetség sem tud valami nagyot teremteni. — Zrínyiről azt mondja Erdélyi: „Míg buzgó katolikus és az uralkodó háznak *rendíthetetlen* (?) híve, addig a vallási reactionak nem barátja s minden törekvésével a magyarság érdekét, a nemzeti actiot szolgálja.” Biz ez szörnyű homályos! Csupa belső és külső ellenmondás. Hisz a nemzeti eszme érdekét szolgálni, nem actio; ezt istápolják a reactio emberei, minő maga Zrínyi Miklós is volt, a ki egyik legszebb és legtiszteletreméltóbb alakja a reactio korának. Lelkes magyar, mint a nemzeti eszme hőiséhez illik, a ki az erdélyi fejedelemhez akar átpártolni, mikor a bécsi kormány nemzetellenes törekvései felháborítják; buzgó katolikus, a ki bűnnek tartja a reformatiót,

mint a XVII. század nemzeti eszméje követelte. Hisz e felfogáson alapszik a Zrínyiász!

Majd azon akad meg Erdélyi, hogy állhat meg Katona József Berzsenyi Dániellel? *Bánkban* a reactio teljes virágzásában 1815-ben született. Ezért annyira tárgyias, sokkal objectivebb mint Schiller, a ki a reactio hajnalán kezdett dolgozni, a kinek drámáin azonnal szembe tűnik a kor haladása az idealismusból a realismusra. Katona 1792-ben született, Berzsenyi 1776-ban. Mindkettő a reactio embere, a nemzeti eszme hőse: csak hogy ez utóbbi még annyira közel áll az actióhoz, hogy lyrájában mind az új, mind a nemzeti eszme érvényre jut; de minél tovább megy be a reactióba, elméje annál jobban elhomályosul, csak az újabb actio hajnalán kezd újfent magához térni. Épen úgy mint Széchenyi, a kinek ifjúsága és fiatal kora a reactio fénykorába esik és mint naplója mutatja, bohó dolgokat művel; míg az actio idején magához tér, hogy hazánk nagy fia legyen, de a reactio megjelentén újra bomlik, elméje elhomályosul. Szóval a két eszme összeütközése sok nagytehetségű ember lelki bomlásával jár. Az átmenet idején az egész társadalom magaviselete sok különösséget árul el. Magunktartása, társalgásunk, öltözködésünk annyi feltűnővel volt tele, hogy mai józanságunkból a reactio időszakának második felére következtethetünk.

Erdélyi Arany *Toldi*-jával és *Elveszett alkotmány*-val hozakodik elő. Szerinte ezek „ugyancsak az actio korában élnek“. Dehogyan élnek! Épen a reactio hajnalán születnek. Az európai reactiót 1840-től számíthatni. Már ekkor jelentek meg oly feltűnő művek és társadalmi tünemények, melyek a reactio eszméit hangoztatták. A tekintély, a fegyelem, a rend

érdekében emeltek szót. A két eszme összeütközése az 1848-iki forradalomban tört ki, a kedélyekben való küzdelem mintegy 1875-ig tartott. *Ezóta minden téren győzött a reactio.* Most semmiféle politikus sem tudna oly törvényt keresztülvinni, mely a szabadságot, a liberalismust terjesztené. A reactio minden erényével és hibájával uralkodik az egész művelt világon. A nemzetek nem szeretik, de gyűlölni sem tudják egymást, a testületi szellem, a servilismus, a rend, fegyelem szelleme, a nepotismus, a családi érdek, a gyakorlati, az önző felfogás, az anyagi gyarapodás, a jólét hajhászása, a vesztegetés, a sikkasztás, az érzéki szerelem, a könnyed, pongyola nyelv, az idegen szók, a kedves hangulatos lyra stb. stb. mindenfelé mutatkozik. Az országgyűlésen csak oly törvények mennek keresztül, melyek kedveznek a nemzeti eszmének, mint a királyi táblák decentralizatiója, míg a polgári házasság keresztülvihetetlen, mert megbontaná a régi jogokat, terjesztené az egyenlőséget s a zsidóknak is megadná a szabadságot; hiú remény a zsidók receptiója is, melyet majd minden képviselőjelölt megígért, de nem jut eszébe megtartani ígéretét; a közigazgatás államosítása megbukik, mert ellenkezik a helyi patriotizmussal, a százados hagyománnyal, a megyei családok érdekével, szóval centralizálna, noha nagyon megkívánná a magyarosítás. Mindhármat csak az actio idején és a reactio első tizedeiben lehetett volna végrehajtani, ilyenkor lehet központosítani; a reactio második felében nem, mert az új eszme teljesen le van győzve, a társadalom megkapta harmonikus alakját. Már oly nyugodt és oly lassan száll lefelé a nemzeti eszme, hogy nem tűri az efféle átalakításokat. Ma reformot, javítást csak a nemzeti eszme

irányában lehet keresztülvinni. — Az igazságügyi reformok, melyeket Szilágyi Dezsőtől szabadelvű irányban vártak, szintén lehetetlenek. Neki távoznia vagy engednie kell. A nemzetek és nemzetiségek sem szeretik bolygatni egymást . . . Nincs kedvök, sem erejük a harcra. Szapáry minden pactum nélkül békét köt a szászokkal. Az oláhok sem makacsoknak sokáig. A Scholvereinek, az iskolaegyesületek, az Emkék nemsokára hanyatlanak. Az olasz nép elhagyja a hármasszövetséget; néhány év múlva talán a német és az osztrák-magyar monarchia közt is megbomlik. A panszlavismus sem izgatja annyi erővel a szláv népeket, mint azelőtt; legalább kevésbé fog rajtok. Lassankint a francziában is elhomályosul a boszú képe. — Nálunk annak idején megbomlott a hatalmas Deák-párt, mert több volt benne a szabadelvű és idealis elem, mint a mennyit megtűrt a kor áramlata; pár év előtt visszalépett Bismarck, Tisza Kálmán, mert több volt bennök az erő, mint a mennyit elszívelhetünk. Most nagyon terjed az anyagi téren a gyarapodás, az erkölcsin az ugynevezett elposványosodás. Szóval a realismus oly alacsony színvonalára süllyedünk, melyet nem nézhet egykedvűen az előkelőbb szellem és fenköltebb gondolkozó s újra lobogtatja az idealismus tiszta zászlaját.

Erdélyi *Vörösmarty eposzeit* sem tudja hova helyezni. Vörösmarty 1800-ban született; ifjúsága a reactio mélyére, teljes győzelmébe esik. Ekkor fogamzik meg benne az eposzírás terve. A nemzeti eszme a nemzet nagyságáról ábrándozik, szereti a nemzet fényes napjait emlegetni. Hozzá is fog munkájához, de már pirkad, beköszönt az actio hajnala s ime Vörösmarty tárgyas eposzok helyett lyrai eposzokat ír, melyeknek hangja, nyelve, ragyogó csillogása,

bájos nőalakjai mind a lyra alkotásai. Schol eposzi nyugalom, tárgyias helyzet, mindenütt az actio lyrikus, idealis és ünnepélyes hangulata uralkodik, míg végre megunja és az actio teljes győzelmével sutba dobja az eposzt. — Ily kifogás az is, hogy „a XVI. századnak nagyszámú elbeszélő költeménye, a különféle tárgyú históriák, krónikák, szép énekek sem illenek bele e doctrina szerint a protestans actio keretébe.” Pedig két helyen is megtalálhatta volna magyarázatát. Az actio elbeszélései érzélatosak, tanítók, nines bennük regényes, költői. De a mint 1570 körül megjelenik a reactio, megjelennek a költői elbeszélések is; utóbb pedig a reactio haladásával mindinkább fogynak a verses elbeszélések. Illosvai még versben írja Nagy Sándor históriáját, de a XVII-ik században már több prózai mű szól róla. Ujabb actiók után mindig jobban apad a verses forma, a reactio kényelme mind jobban elfordul a verses alaktól s ma már oda jutottunk, hogy alig kapnak olvasót a verses elbeszélések. Remek legyen az ily munka, hogy tessék; míg a prózai regények, még ha középszerűek is, sok ezer olvasóval dicsekedhetnek.

Ennél az elméletnél nagyon fontos szerepet játszik a történelem. A természettanban csak akkor mondhatjuk el valamely föltevésről, hogy már törvény, ha a mennyiségtan igazolja. Az erkölcsi világban az emberiség történetének kell igazolnia. Az én elméletemről ma már ki merem mondani, hogy mellette szól a történet. Ugy, hogy új alapra kell építeni az erkölestant, az aesthetikát, a jogot, a nyelvtudományt, a politikai és műveltség-történetet, szóval a szellemi, aesthetikai és erkölcsi tudományokat. El lehet mondani a nagyzás hóbotja nélkül, hogy a

mennyire az erkölcsi felülmulja a physikait, annyi-
val fontosabb e törvény. Elmondhatni, hogy ily cso-
dálatos fölfedezés szerencséje még senkit sem ért.
Meg vagyok győződve, hogy 10—20 év múlva a vi-
lág minden főiskoláján tanítják és számtalan köny-
vet írnak mellette és ellene. Különösen ellene, mert
soha se mértek nagyobb csapást az orthodoxiára,
mint a minőt ez az elmélet esap.

VI.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETÉNEK ELŐSZAVÁBÓL.

Taine és mások doctrinája tömérdek kérdésre nem ad választ vagy oly homályosan beszél róla, hogy alig vagy épen nem érthetni. Az újabb philosophiának és természettudománynak vannak oly sikerei, melyek harmincz év előtt ismeretlenek valának. Ilyen mindjárt az eszmének mint erőnek hatása. A teremő eszméről nem ma szólnak először. Hogy az eszme megragadja az embert, nem mai szólam. Tainenél és másoknál is sokszor találni. Most azonban határozott doctrina lett. Ma már sokan vallják, hogy az eszme erő, van intensitása, mely mozgásra késztet; épen úgy mint a physikai erő. Mindkettő hat, mind a kétféle erőnek vannak összeütközései; a nagyobb, a hatalmasabb elnyomja a másikat. Természetesen az eszmék nem valami szellemi lények, hanem az öntudat állapotai, melyekkel velök jár az érzés és mozgásra indítanak. Az újabb lélektan sok mestere megengedi és vallja, hogy az eszmék, az öntudat ez állapotjai, összeköttetésben állanak az agy vibratioival, küzdenek létökért, a természeti selectióhoz hasonló selectió által győznek az erősebbek. Számos újabb bölesész tehát pszichologiai darwinismusfélét tanít, mely nagyon hasonlít a biologiai dar-

winismushoz. Ezt hirdette Guyau és mások, most különösen Fouillée, a modern gondolkodók egyik mestere, az ő philosophiája az eszme-erő bölesészet.

Amint tudjuk, az eszme nemesak egyeseket indít mozgásra, nemesak egy embert ragad meg, hanem egész családokat, törzseket, nemzeteket. Ennek teljes, világos magyarázatával ugyan nem szolgálhatunk; de legalább elképzelésére tudnunk kell, hogy a mai tudós lélektan nem ismeri a lelket, nem vallja a régi substantiát, azt az önálló, független egyediséget, melyet azelőtt tanítottak, mely szoros összefüggésben állott a lélek halhatatlanságával. Ma már csak a hű spiritualisták beszélnek lélekről. Valószínű, hogy az erő, mely a természeti világban mint fény, hő, villanyosság, delej, hang stb. mutatkozik, a szellemi világban mint eszme jelentkezik és öntudatunk nem egyéb, mint az eszmék harsztere, központja. Hihető, hogy hatalmas, fenséges, csodálatos egység uralkodik a mindenségben, hogy semmi sincs teljesen elszigetelve, elzárva és elkülönítve, hanem mindeütt összefüggés és folytonosság létezik. Ez az isteni egység, ez a csodálatos titok az, *in quo vivimus, movemur et sumus*, ebben élünk, mozgunk, és vagyunk. Ebben a fenséges egységben mi egyesek csak kis centrumokat képezzünk, melyekben az eszmék működnek, hatnak, küzdenek folytonos érintkezésben másokkal, más központokkal. Megvan ugyan az egyéniség, még beszélhetünk saját énünkről, sőt szükséges, hogy szóljunk róla, egyéniségünk nem merül el a mindenség tengerében, azt mindnyájan érezzük és tudjuk; de nem érezhetek, nem gondolkodhatom, nem létezhetem egyedül, hanem másokkal együtt. Egyéniségem nincs úgy körülszabva, körülhatárolva, mint eddig hittük, hanem kölesönös benyomással,

hatással vagyunk egymásra. Hogyan történik ez? Még nem tudjuk megmondani; csak annyit látunk, hogy olykor egy-egy hatalmas és új eszme többé-kevésbé megragad mindnyájunkat: törzseket és nemzeteket, melyeknek vezérszellemi rajongva rohannak előre, hogy maguk után vonják a nemzet legnagyobb részét. Nincs szabad, önálló, másoktól teljesen független tevékenységünk. Valamint a természetben az egyik mozgás szüli a másikat, úgy a szellemben is egyik lökés hozza mozgásba a másikat és megy végig a törzsek és nemzetek, birodalmak és világrészek, e kisebb-nagyobb központok, belvilágán.

A történet mutatja, hogy bizonyos időszakokban egyes ugynevezett uralkodó eszmék foglaltak helyet az emberiség elméjében, melyek csodálatos változásokat idéztek elő nemünk fejlődésében s képezték azokat a nagy áramlatokat, melyek amaz idők jellemző sajátága. Csakis az eszme erejével lehet megmagyarázni az emberiség fejlődésének nagy századaeit. Ilyenek például a X. század, mikor a népek rohantak a keresztyénségbe, ilyen a XIII., XVI. és XVIII. század és XIX-ik első felének utóbbi része, melyek bámulatos actio tanúi voltak. Ez időszakokban új eszmék termékenyítették meg az európai népek szellemi világát. A magyar nemzeti eszmébe, az ős fatalismusba, a X. században a középkori catholicismus actiója hatott be, a XIII. században a renaissanceé, a XVI.-ban a protestantismusé, a XVIII.-ban az illuminatismusé, a XIX.-ben a liberalismusé.

Ezek az eszmék a haladás eszméi. Mindig újabb és eddig ismeretlen irányt visznek be a nemzetek életébe, kitágítják az illető népek szellemi és erkölcsi, vallási, politikai és társadalmi szabadságát. Vagyis

más szóval: a haladás a szabadság kérdése. A bár-
bár nép legkevésbé szabad. Annyi mindenféle szo-
kás és törvény, vakhit és babona rabja, oly sok felől
nyomja a természet és embertársa, hogy csak gyer-
meki fejletlensége bírja ki ezt a nehéz rabságot.
Egy-egy hatalmas eszme, mely változtat sorsán, ki-
tágítja szabadságát, elenyészteti babonáinak egy ré-
szét, gyöngíti gyermeki hiszékenységét, szóval támo-
gatja nagyobb értelmiségét, az ilyen eszme forradal-
mat csinál az ő társadalmi életében, bomlasztólag
hat rá, annyit rombol régi eszméi körében, hogy
teljes erővel föllépnek a conserváló, fajfentartó esz-
mék, viasztorítják az ujnak szertelenségeit, korlá-
tozzák, s mivel ki nem írhatják, képes szavakkal
élve, egyezkednek, egyességre lépnek vele.

Ez megfelel az eszmék darwinismusának és meg-
felel a mozgás ritmusának.

Sok természettudós hajlandó azt hirdetni, hogy
a természet minden mozgása rhythmikus. Spencer,
a bölcész, a *First Principles* huszonkét lapján bizo-
nyítgatja ezt az állítást. Szerinte a természetben
nincs egyenes és folytonos mozgás; hanem egy lépés
előre, egy hátra. A szél rohama szüneteket tart, a fa
szabályosan inog, a levél szabályosan lebeg, a villám
czikázik, a kalászos buza hullámoz mint a víz vagy
más folyadék. Mindenütt vibratio, undulatio, oscillatio.
Bármily tökéletes a vasút, a vonat mindig oscillál.
Szívünk szabályosan dobog, tüdünk váltakozva dol-
gozik és így tovább. Némelyek tagadják ezen nézet
helyességét; de a mi az izommozgást illeti, tudtomra
mindnyájan megengedik. Ez a rhythmus pedig onnét
ered, hogy a mozgás akadályokra bukkan, mert nincs
vacuum, nincs üres tér a természetben. Még a csillag

sugara is akadályokon áttörve ér hozzánk, azért oscillál, scintillál, csillámlik.

Csak mellékesen érintjük e kérdést, minket nem a természeti, hanem az eszmei mozgás érdekel. Mert az eszmék világában sínes egyenes, rectilinearis mozgás, hanem ritmusos. Az eszme egy nagy lépést tesz előre, egy kisebbet hátra. Ha valamely eszme jobban megragad bennünket, nagyobb lépést teszünk előre, mozgásunk tartósabb lesz, hogy azután szintén nagy legyen a visszahatás. Az eszme kisebb lökése esekélyebb mozgást idéz elő, nem fáradunk ki annyira. E ritmusos mozgást azzal magyarázhatni meg, hogy az eszmének minden lökéshez pihenésre van szüksége. Ezzel fejthetni meg nemcsak minden ember eljárását, hanem a népek tetteit is. A legtöbb ember, midőn valamit végre akar hajtani, nem egészen úgy teljesíti, mint a hogy szándéka volt. Többé-kevésbé meghajlik az akadályok előtt. Az országgyűlés elé benyújtanak egy törvényjavaslatot, a többség ugyan bizonyos, meg lehetne szavazni; de előáll a kisebbség, akadályokat gördít, módosításokat nyújt be, melyeket részben elfogadnak. Az eszme actiója tehát soha sem határtalan, korlátlan, hanem hullámszó, rezgő, lebegő. Nézzük például a protestantismus fölléptét.

A renaissance befolyása alatt megtisztult keresztén eszme föllépett Németországban. Az új diadalmas eszme rögtön jelentkezett hazánkban is. Az első apostolok Luther hívei valának. Az eszme haladása azonban lassan ment, legalább 40—50 évnök kellett volna lefolyni, míg az unitarismusig jutott. Idáig egyedül haladt előre, most feltámadt ellene a nemzeti eszme, a fentartó idea, a tekintély, a rend, fegyelem, a kedély, a család, a régi szokások és erkölcsök eszméje. Újra hatalomra jutott a katholi-

kus vallás, győzött a tekintély; de már nem tudta megsemmisíteni az eszme összes sikereit, csak egy részét irtotta ki, a többivel megalkudott, egyességre lépett. Természetes, hogy mindez sok embervérbe került, szörnyű, rémes háború folyt a művelt világon; a fentartó eszme legszélsőbb képviselője, a katholicismus, irtó háborút viselt a protestánsok ellen, pedig maga is igen sok változáson ment keresztül. Megszűnt annyira érzéki és babonás lenni, mint a minő volt; tisztább, modernebb fényben jelent meg.

De mi köze mindennek az irodalomhoz? Sok, nagyon sok köze van. Ha nem is mindent, de sokat megmagyaráz.

Legelőször is a mint föllépett az új eszme, roppant lelkesedést gerjesztett, lánggra gyújtotta az emberek kebelét. A föld népének egyszerű fiai az ország legkülönbfélebb tájairól Németországba siettek, hogy elsajátítsák és hirdessék az új eszmét. Némely rajongó nem gondolt hazájával, nem szüleivel, testvéreivel; ment, hogy azután apostol, hittérítő váljék belőle. Magyarul írt és szólt, nem mivel a nemzet eszméje szólalt meg benne, hanem mivel a néphez fordúlt, a nép nyelvén kellett szólnia. Nemesak a tudósok, tanúltak osztályát akarta megnyerni, hanem az egész nemzetet, azért ennek a nyelvén írt. Az országos hatás annyira szívében fekszik a szász Heltainak és Dávid Ferencznek, hogy elhagyják a német és latin nyelvet s magyarul apostolkodnak.

Az actio tudja kifejleszteni az úgynevezett közvéleményt. A reactio idején a nemzeti eszmének egy-egy megsértése gyors elégtételt von maga után. Az actio ezt nem teheti, nincs kezében a hatalom. Ilyenkor lép fel azután a felháborodó közvélemény, mely

néha az egész művelt világra kiterjed. Így rajongott a közvélemény a protestáns eszméért, így háborodott fel a múlt században Voltaire szavára az üldözött protestánsok és keresztsértő ifjak érdekében. Így szólalt fel több esetben 1848 előtt.

És milyen műfajokban gyakorolta magát? Mindenekelőtt lyrai volt, hisz a lelkesedés a lanthoz szokott fordulni, a lantot pengeti, még pedig nem is szelid, lágy, édesbús hangokat hallat, hanem az idulatok magas hangján nyilatkozik. A lágy dal, az érzelmes elegia sem vész ugyan ki, de elnyomja az actio embereinek ódái heve. Óda, hymnus, dithyramb, rhapsodia tisztán vagy más elemekkel szerepelnek az ő műveikben. Csakhogy az ily peroráló, örökké deklamáló nemzedék nem minden tagja képes a fenséges hangján szólani, azért soha sem hallani annyi nagy szólamot, izléstelen szinfalhasgatást, annyi üres dictiózást, mint az actio napjaiban. Még a jobb íróknál is hiányzik valami az ő ódáikból, tudniillik a szív melege, mert inkább ünnepélyesek, hidegek mint pl. Eötvös *Bácsúja*, Bajza ódái.

A lyra mellett a tanító és gúnyköltészet van elemében. Nemcsak az actio hőseinek felháborodása szüli ezt; hanem az a könnyűség, melylyel a haldokló reactio gúnyolása jár. A tehetetlen, megposztadt reactio ezer alkalmat szerez a gúnynak, melyet bőven kizsákmányoltak a XVI. század reformatorai, a classicismus korában Kazinczy és társai, a jelen század negyvenes éveiben Petőfi és mások. Ilyenkor dívik a satyra és gúnyos epigramm, bár, főleg a reactio elején, kijut belőle majd az újítóknak is, csak hogy ez más fajta gúny lesz.

Az új eszme új formákat is követel. A régi nyelv, a régi vers új alakot ölt. Újítt minden áron,

sokszor az izlés rovására. Gyűlöli az ódon, elavult formákat, megkövesült eszméket, a haladás e bilincseit, a fegyelem, a rend, a nemzeti e támaszait. A hol tudja, a hazait módosítja; a hol nem bírja, idegen nyelvet honosít meg, az ütemek helyére beiktatja a verslábakat, átülteti a magyar földbe a hexametert és pentametert, szépen összeegyezteti az ütemet, lábakat és rímeket egymással, mint Arany tévé.

Érdekesen találkozik a nyugoti műveltebb népek története a miénkkel. A francziáknál Ronsard merészen újít, latin és görög kifejezéseket honosít meg, melyeket francziásított, új igeidőket alkotott, dagályos retorikát teremtett. Kortársai közül akárhányan még túlhaladták őt. Baif a latin középfok ragával látta el a mellékneveket, régi óda verslábait és sorait alkalmazta úgy mint nálunk Erdősi, Székely István stb. Ronsard ugyan visszavonta doktrínáját halála előtt (1585); de akkor már erősen dolgozott a nemzetinek a reactioja. A hatásvadászó, keresett és dagályos stíl nálunk is mutatkozott a reactio első felében, bár nem annyira mint Angliában Erzsébet királyné udvarában, a mióta Lilly az ő „Euphues” című regényében meghonosította azt. Az olaszoknál Marini volt a mestere, róla nevezték el *marinismusnak*: ilyen volt a francziáknál a *styl précieux*, a spanyoloknál az *estilo culto*, a gongorismus.

És mit csinál az elbeszélés meg a dráma terén?

Egyszerre eltűnnek a legendák, a középkor e csodás, mesés, gyermekes alkotásai. Az új eszme rajongó hőse csak felháborodva gondol rájuk. De talán a szép regényes históriák, bájos mondák, szerelmes kalandok még mindig tetszenek neki? Oh nem. Az actio rajongó hőse is szereti az elbeszélést, ír történetet, de csak azért, hogy *magistra vitae*, az

élet mestere legyen, hogy ő rajta taníthasson. Neki tanítani, apostolkodni kell. S erre legalkalmasabb a bibliai és a hazai történet. Ez a kettő az elbeszélés tárgya. Ezekben sem szereti a regényes, bonyodalmas, kalandos és szerelmes részeket, hanem csak a miből közvetlenül meríthet okolást. Néha megszorúl, maga a bibliai történet is többé-kevésbbé regényes és szerelmes, megbicsaklik a reformator eszejárása és oda nem illő morált kapcsol hozzá. Józanoknak szoktuk nevezni, pedig minden egyebek, csak nem józanok; az új eszme mámore fogta el őket.

De talán valami nagyszerű eposzt fognak teremteni. Hisz van érzékek a fenségeshez, a magasztoshoz, a roppanthoz stb. Ez igaz; de nincs a mult-hoz. Ők a jövőbe néznek, nem tudják méltatni a letűnt időket. A mult csak példa nekik. Azért hozzák fel, hogy meggyűlöltessék a hallgatósággal. Báró Eötvös is megírja *Magyarország* történetét *1512-ben*, leírja a régi vármegyét a *Falu jegyzőjében*, hogy meggyűlöltesse velünk. Az újító mindig ezélatos elbeszélő, előadása soha sem tárgyilagos, torzít, ferdít, nagyít, gúnyol, csúfol és lelkesedik a szép jövőért, mely minden izében elűt a régítől.

De talán szereti az aesopusi mesét és a példabeszédeket? Ezek tanító költemények mint az oktató allegoriák. És valóban némely reformatorok nem idegenkednek a mesétől. Lessing például maga is írt meséket. Igaz, hogy az ő meséi modern, kivált művészeti tanulságokat rejtenek magukban. Az újító általában nem igen tud megbarátkozni a mesékkal. A mesének, példabeszédnek, közmondásnak józan életbölesesége, higgadt, gyakorlati tanácsai, okos, számító tanulságai jobbadán nem kellenek neki. A mese morálja rendesen szűkkörű, kiesinyes, conser-

vativ; a nemzeti, a fajfentartó eszmék szolgálatában áll. Az a kerek kis történetke, az állati életből vett képecske az ő meglepő élével a végén, nem felel meg az újító igénynek, nincs a szája íze szerint. Ha mégis arra szánja magát, hogy aesopusi mesét írjon, ez nála többnyire kiszélesedik, állatbeszélylővé válik, hogy beléolthassa a maga lelkét, mint Heltai tévé. Nálunk legalább a reactio idején Fáy András, Czuczor stb. írtak eredeti meséket.

Milyen a drámája? Ez is ugyanazon hibákban szenved. Mindig czélzatos. Hőseinek jelleme nem szokott igaz és természetes lenni. Mindig uralkodó eszméje áll előtte s nem tud az emberi szív mélyibe látni. Az ember neki csak egy báb, melyet ide-oda mozgat és rángat. Rendesen csekély a megfigyelő tehetsége. Az emberben mindig a hívőt, az eszme lelkes confessorát keresi és látja. Csak jussanak eszünkbe a forradalom előtti drámák jellemei, Czakó Zsigmond, Jósika, Eötvös s mások színművei.

Azonban fölébred a nemzeti eszme, fölhangzik a fentartás, a rend és fegyelem szava, szóval a nemzeti élet ideája, föllép a reactio s kitör a két eszme harcza.*) Az ujnak alkonyán és a réginek hajnalán, legmagasabbra emelkedik a lyra. Ekkor támad Ba-

*) Eddig sok fejtörést okozott a lélek és erkölestan buvárainak az a vak gyűlölet, melyvel a harcziás nemzeti eszme megtámadja az ujitókat, fölfedezésünk után még fontosabb kérdése lesz a morálnak. A mit eddig a vallásos vakbuzgóság egy nemének tartottak, ezután a fellépő eszmének fogjuk tulajdonítani, mely némely embert a legnagyobb gyűlöletre képesít, nemcsak a vallás, hanem a nemzeti eszme minden elemében. Így például ismertem orthologusokat, a kik a hetvenes években és a nyolczvanas évek elején képesek lettek volna kalodába tétetni a neologia minden védőjét. Egy Tóth Béla ma is érzi ezt a fanatismust. Ismertem antisemitákat, a kik a nem-

lassa, Berzsenyi és Petőfi. Ide számítjuk Vörösmartyt is élte második felében. Bennök egyesülni látszik a két eszme. Nem hiányzik a reactio melege és bensősége, megvan az újnak ódai izgatottsága, van érzékek a haladás eszméjéhez, de van a nemzeti iránt is.

A reactio első felében többnyire kitör a forradalom. Ezt majd a hatalom képviselőinek felbátorodása, majd az új eszme hőseinek türelemvesztése idézi elő. Türelmüket talán nemcsak a külső okok folytán vesztik el. Lehet, hogy ennek saját belső elégedetlenségök is szülője. Bizonyára saját keblökben is érzik, hogy más idők hajnala virrad fel. Nem tudjuk megmagyarázni miért, de vakon rohannak a forradalomba, melynek okvetlen buknia kell, mert a fejlődő reactio rövid idő alatt leveri lábáról. Csak a nemzeti eszme lázadása győzhet, de a társadalmi forradalomé soha, mert ha nem valamely idegen, akkor a saját köréből támadó zsarnok igazza le. Minden forradalomnak megvan a maga Napoleonja. Megtörténik ugyan, hogy az új eszme hősei korábban is elűzik a megposhadt reactio képviselőit, mint pl. az 1830-iki forradalom idején, ez azonban nem az igazi forradalom, melyet főképp a

zeti eszme hatása alatt képesek lettek volna minden zsidót kardélre hányatni. És ha kérdeztem a különben jó embert, hozott ugyan fel sok erkölcsi és társadalmi okot, de mikor azok elégtelenségét magyarázgattam végre is azt mondotta: Én nem tudom, mi az oka, de gyűlölök minden zsidót. Az újjászületett nemzeti eszmének azonban fogyni ez az ereje, már nem képes igazán gyűlölni. — Érdekes az a tünet is, hogy a gyöngye idegzetű ember, a kiből erős a visszaszorított új eszme, többé-kevésbé bomladozik elméjében, roppant elégedetlen kortársaival, bántja minden, a mivel csak érintkezik. Különösen a forradalom után áll ez számos felebarátunkra nézve.

reactio erősödése idéz elő. — A reactio idején gyakrabban előfordul az alsóbb, a szegény nép lázongása. A nép elhagyatottnak, elnyomottnak érzi magát és zendülésben tör ki. Téves volna azt hinni, hogy csupán a rossz közigazgatás az oka e mozgalmaknak. Az actio napjaiban nem egyszer rosszabb a közigazgatás. De akkor az emelkedett hangulat, a nép iránti jóakarat, a gyöngédség a társadalom legsalsóbb osztálya iránt, a segíteni törekvés súlyos bajaiban annyira általános, hogy inkább megvárja az óhajtott szebb jövőt; mely azonban rá nézve nagy ritkán köszönt be. A reactio napjaiban zárkozottabb az ember, a paragraphusok közé temetkezik a szolgabíró és más tisztviselő. A rend, a fegyelem úgy látszik merevebb mint máskor. A nép sehol sem talál elégtételt, nem kap igazságot, kivált akkor nem, ha szembeszáll elöljáróival.

A nemzetinek igazi képviselői, a reactio valódi mesterei, az epika és dráma terén szoktak otthon lenni. Kiváló érzékek van a multhoz. Visszahatásképen élvezik a régmúlt időket, gyönyörködnek jó és rossz napjainak emlegetésén, megbecsülik a régi nemzeti szokásokat, a gyermekjátékoktól kezdve az öregek babonás, mystikus nézeteiig. Ha ilyenkor egy hatalmas tehetség támad, az vagy jeles epikus, vagy kitűnő drámaíró lesz. Ekkor támad Zrínyi Miklós, Gyöngyösi és a nagy Arany. — Vörösmarty, Czuczor ifjúsága is e korba esik és az ébredő új eszme hatása alatt szorgalmasan írják eposzaikat, csakhogy épen azért lyrai hang ömlik el rajtok. A reactio napjaiba esik Katona *Bánkbánjának*, Szigligeti, Csiky Gergely színműveinek, Tóth Ede *Falu rosszájának*, a dráma és epika más jobb termékeinek születése. Századunk első reactiója megteremtette Katona *Bánk-*

bánját, a magyar tragédia e jobb termékét, a második azonban nem hozott napvilágra ily remeket.

A reactio hajnala szülte Shakspeare-t, a legnagyobb tragédia író-t, utána léptek fel a francziáknál Corneille, Racine, Molière, a spanyoloknál Lope de Vega, Calderon; míg a XVII. század lyrája egy nagyobb költőt sem tud felmutatni. Nagy, fenséges lyrikus csak az actio korában és a reactio első felében, a két áramlat harezában fejlődhetik ki. Schiller a reactio kezdetén írja drámáit, lelkét azonban még annyira eltölti az actio fénye, hogy tragédiáiban nagyon sok a lyrai, a subjectiv elem. Csak a későbbiekben tud eléggé tárgyilagos lenni. Balladáit szintén annyira alanyiak, hogy méltán szokták lyrai beszédeknek tekinteni őket. A nagy Göthe fellépése a reactio hajnalán kezdődik, lelkében szintén találkozunk a két áramlat, benne még oly erős a XVIII. század szelleme, hogy utóbb a reactio idején nem tekinték elég jó németnek. A nemzeti eszme harezosai sokszor megrótták, kárhoztatták őtet. Művészete azonban eléggé nemzeti, csak hogy az actio ihlete magasztosabbá, általánosabbá teszi, úgy hogy minden nép fia szent tisztelettel hajol meg igazi nagysága előtt. S ha a világ minden nagy költőjével évekig foglalkozunk, az így támadó összbemutató Göthét mutatja legnagyobb-nak, legegységesebbnek. — Az elbeszélés szintén csak a reactio napjaiban virágozhatik igazán: Dante, Boccaccio, Ariosto, Bojardo, Chaucer a renaissance hosszú reactiójába esnek belé, Tasso ismét belékerül a reactio kezdetébe, azért van költeményében annyi lyrai elem. Milton már a reactio embere, Scott, Walter, Manzoni, a múlt idők ez istenítői, a történeti regények e mesterei, a reactio idején virágoztak, ugyanakkor lépett

föl az igazi történeti dráma, mely az új eszme hatása alatt romantikus lett. (Hugo Victor, Vörösmarty és mások.) Szóval a művészet e két hatalmas fajtája, a dráma és epika, a reactio csendesebb, nyugodtabb idejében fejlődik és virágzik. A nemzeti elem diadala hozza világra e nagy poetákat. A tisztultabb, higgadtabb világnézet az ő édes anyjok: moraljuk józansága, egészséges ítéletök megtalálja az eszme és forma összhangját és oly remeket nyújthatnak az emberiségnek, mely századokon keresztül gyönyörködteti az utódokat.

A mi a gunyt illeti, a reactio is ért hozzá, csak-hogy nála ritkábban fordul elő az a sötét irónia és kegyetlen csufolódás, a mi az actio rajongó hőseit jellemzi. Az actio kérlelhetlen sarcasmusa, maró gunyja többé-kevésbbé ismeretlen előttök, mert az actio embereit lehet gyűlölni, de megvetni, aljasnak tekinteni nem. A reactio idején azok, a kiket hajlamos az actio felé vonz, guny helyett a humort alkalmazzák tehetetlenségökben, s a reactio chauvinistái, nagyzoói alkalmas tárgyat szolgálnak nekik, de leginkább az actio mámoros hősei. Az actio sentimentalismusa, érzelmessége a reactio idején az isteni humorban nyilvánkozik. Ekkor örökíti meg Cervantes a híres lovag történetét, a halhatatlan rajongó keserves kalandjait és bemutatja nekünk késő utódoknak a maga jámbor kortársait, a XVII. század derék Saneho Panzáit.

A reactio kora természetesen nagyon kedvez mindannak, a mi a nemzeti élet előnyére válik. A nemzeti nyelv, a nemzeti szokások újra kedvesek: szeretetünk azonban összébb szorul, a tekintély, a fegyelem, a rend nem engedi, hogy az idegen szívünkig jusson, elzárkózzunk tőle, gyűlöljük a más

fajta szokásokat és erkölcsöket és származik az antisemitismus, mint a XV., XVII. században és a XIX. elején s második felében, míg a XVI-ikban tisztelettel hajolnak meg a zsidóság előtt, a XVIII-ikban minden embert becsülni tanulnak, 1840-ben pedig báró Eötvös nagy lelke hatalmas szózatot intéz a nemzethez a szegény zsidók ügyében. A reactio idején gunyoljuk, csufoljuk, nyomjuk az idegen nemzetiséget, igaz, hogy ilyenkor azok is gyűlölnek bennünket; míg az actio ragyogó napjaiban keblünkre ölelünk mindenkit és még sokan emlékeznek arra az időre, mikor számos német, tót, szerb, ruthén, oláh büszkén magyaroknak vallotta magát. A reactio ellenben mindig veszedelmes ott a magyarságra, a hol nagy kisebbségben van, mert az idegen többség rendesen elnyeli a kevés magyart. Ilyenkor tűnt el számos magyar család és lett belőle tót, szerb, oláh, horvát és német. Egyébiránt mindkét időszak magyarosít, az actio kora szeretettel és lelkesedéssel; a reactio gyűlölettel, kényszerrel és felfüggyel; az előbbi önkénytelenül és akaratlanul, az utóbbi tudatosan és célzatosan. Mindkettőnek meg van a maga sikere, csak hogy az egyiket áldás, a másikat átok kíséri.

Az actio korának nyelve és művészete hajhász-sza az újat, az újító gyakran erőszakosan reformál s mikor feltámad a reactio, izetlen tulzásba esap, ugy hogy sokszor édeskés affectáló, keresett, mes-terkelt, precieux, kényeskedő, majd dagályos lesz. Eszünkbe jutnak Kazinczy affectálásai, *selypítései*, Szemere Pál *bájrányai* és más hasonlók. Az ugy-nevezett *nyelvrújítás* nyakra-főre faragja az új szókat, analogia útján képzőknek veszi a meghono-sult idegen szók végtagjait és számtalan új kifeje-

zést teremt, melyeket rohamosan felkap az ifju nemzedék. a ma csinált szó pár hó alatt divatossá lesz az ország legkülönbözőbb tájain, bejutnak a könyvekbe, a költészet és szónoklat termékeibe. A reactio azonban fellázad ellenök, eltörli az izetlenségeket, megtámadja az ujitás vakmerő analogiáit és helyreállítja, egyöntetűvé teszi a nyelvet. A Malvinok, Lillyk, Ervinek, Lorándok és hasonló nevek helyett divatba hozza a Katákat, Böskéket, Erzsiket, Trézsiket, Jánosokat, Istvánokat és a többieket. A természetes, egyszerű, igénytelen kifejezések ismét elfoglalják helyöket. Megvetjük a kifejezések keresett finomságát, negélyzó választékosságát, elfordulunk a hatásvadászó összetételektől. Nem óvakodunk az oly szók kiejtésétől, melyek azelőtt számüzve voltak a finom társalgóból. Az ember otthoni beszéde kezd szalonképes lenni. Nem ütközünk meg rajta, mikor Arany azt mondja, hogy „tisztá nyál csordult ki Toldi szája végén.” Guny tárgyai lesznek a nagy pompájú szólamok, az üres phrasisok, az ünnepélyes körmondatok. Csupán a tételes, rövid, áttetsző mondatok kedvesek. Hisz csak ily mondatokkal lehet társalogni mint a drámában, elbeszélni mint az eposzban. Az actio idején azért sem tudnak jó drámát és elbeszélést írni, mert nem tudják a nyelvét használni. Klopstock ódai hangon írja meg a *Messiást*, Eötvös körmondatos irányban a *Carthausit*. A reactio minden különös szót azzal gyanúsít, hogy új, ennek a töve, a másiknak a képzője új, vagy idegen származásu. A visszhatás azonban nem képes mindnyájokat kiirtani. Egy részök már beléolvadt a nemzet eszmekörébe, magyar lett tetőtől talpig. A reactio sokszor elég ostoba elméleteket állít fel, hogy keresztül vigye szándékát; de nem lehet erő-

sebb gyökeret vert az új, mint hogy ki lehetne irtani. Ime így harsognak az eszmék. Ez az emberiség haladásának törvénye. — A reactionnak kedvence az idyll; a családi élet apró örömeit, a földműves és polgárember igénytelen és egyszerű boldogságát, a jó anya, a házias nő édes gyönyörűségeit sohasem érzik annyira, mint a nemzeti eszme idején. A poeta szívesen foglalkozik velök. Néha előkelő tehetségek művelik, mint például napjainkban Mikszáth Kálmán és mások.

Nem idegen a reactiótól a mysticismus sem. Belemélyedni az emberi lélek titkaiba, ott keresni, kutatni a csodálatos tüneményeket s nagy hiszékenységgel vallani a nép babonás meséit a reactio szereti legjobban. — Görres ekkor írja négy kötetes *Christliche Mystik*-jét és mások hasonló műveket. Ilyenkor erősödik az ascetismus, a pietismus és a rokon tünemények.

A reactio kedveli az ugynevezett szépirodalmi szalonokat is. A gazdagok és előkelők szép hölgyei a szellem képviselőivel találkoznak házi köreikben, az írók felolvassák műveiket, a nők pedig bámulva hallgatják, köteles és udvarias magasztalásokkal követik, a mi legtöbbször hátrányos lesz a hang igazságára és az irány természetességére. Mindig bizonyos affectáló, galans és érzelő hang honosult meg e társaságokban, mely a szépirodalomban is mutatkozott és kivetkőztette egészséges színéből. Az egész tünemény főleg az uri és előkelő szellem megjelenése az irodalom terén. Ez a nemzet nagy többségétől elváló szépirodalom azután izetlen termékeket hoz napvilágra vagy legalább kikötkenti az írókat a rendes kerékvágásból. Néha rendkívül erős a hatása

mint Franciaországban a XVII. században vagy Németországban a XIX. század elején.

De a mint vissza van szorítva az actio és az ujnak egy része vérévé vált a nemzetnek, gyöngül a reactio ellentálló képessége, mind jobban elernyed; nyelve, művészete ellankad és petyhüdt lesz; mind nagyobb uralomra jut benne a kedélyes, a házias, a családias. Kezd lapos, pongyola, izetlen, művésztelen lenni. Ilyen időben, ilyen befolyások alatt keletkezett a XVII. század utolsó tizedeinek kevert zagyvalék nyelve,*) Gyöngyösi lágy és kedélyes, erőtlen és enyelgő szerelmes epikája, a lyra langymeleg busongása, a semmit vagy keveset mondó hangulatos versikék, a komikum terén a kedélyes és nevetséges izetlenkedések. Az erős szenvedély hiányzik, vagy ha jelentkezni akar, nem tud a művészetben érvényre jutni, vagy csak oly mesterkéltségekben nyilatkozik, milyen a híres Rákóczy-nótának nyomoruságos verse. Ilyenkor az új eszme újabb actióra készül; gyöngö az ellentállás, tehát újra támadhat. Megjelenik, felrázza, új életre éb-

*) Még a jobb tehetségű írók sem tudják az ily jelenséget megmagyarázni. Beöthy Zsolt a *szépprózai elbeszélés történetében* elmondja, hogy a XVII. század végén különösen előkelőink, politikusaink, história-íróink stílje nagyon ellatinosodik; elmondja, hogy a nyelvkeverék egy század múlva a *purismus reactióját* szülte; de mindennek nem tudja okát adni. Csupán Rozsnyainál sejti, hogy a törököt utánozta, melynek udvari nyelvében sok az arab és perzsa s ennek mintájára ő latinnal keverte a magyart. Ez azonban országos tünetény volt, így beszéltek a vármegye tisztjei, a középnemesség, a diákos emberek, a papok, tanítók otthon, a gyűléseken, a megyén, szóval mindenütt. Ez a petyhüdt reactio kényelmes pongyolása volt. A diákos Rozsnyai sem volt különb társainál, ő is ugyanazon befolyások alatt állott. A purismus pedig a XVIII. század nagy actiójának erőszakos munkája volt.

reszti a tetszhalott nemzetet. Jótevő vihart idéz elő, mely megtisztítja a miasmás levegőt, elfújja a fülledt, kábító meleget és gyógyító ozonnal tölti be a légkört.

Most az újjászületött reactio napjait éljük, a nemzeti eszme árasztja el a világot, uralkodik minden téren, az állam és család, a tekintély, a rend, a fegyelem, a szabály eszméje vezet tetteinkben, többé-kevésbbé orthologusok vagyunk nyelvünkben, orthodoxok a vallásban, hisz a katolikus vallás két dogmát csinált kurta időközökben, 1854-ben és 1870-ben, a protestánsoknál tekintélyre jutott az orthodoxia, a zsidóknál a hithű felekezet, lyránk lágy hangulatos versekben nyilatkozik, szép sikereket mutat fel epikánk és drámánk, nyelvünk józan, igaz és természetes, irányunk tárgyyszerű, numerosus, hangzatos és átlátszó, verselésünk könnyed, gördülékeny, zenei, művészetünk erősen realis és naturalista; nemzeti eszme vezeti társadalmunkat, politikai életünket, törvényhozásunkat; ez az eszme teszi hontalammá az orosz zsidókat, de ez szabályozza a közegészség ügyét, vezeti összes tanításunkat, tiltakozik a tulterhelés ellen, emeli a testi nevelést; ez az eszme juttatja befolyásra az arisztokrátiát, a clernst, a vagyont, a szenteskedést; az ő pártolásával, takargatásával grassál a nepotismus, a vesztegetés, a jellemtelen törekvők és szélhámosok politikai szereplése; csak az ő tartós uralma alatt lehetséges a demoralisatio folytonos terjedése, tetteinkben az érdeknélküli eljárás hiánya. Alatta nézzük el, hogy a közügyek buzgó munkásai fejős tehénnek tekintik állásukat, befolyásukat, összeköttetéseiket s többnyire megszedik magukat. Mind e jó és rossz tulajdonságok, mind e fényes eredmények és gyalázatos beestelenségek elma-

radhatatlan következményei minden tartós reactiónak. Meg kell tehát nyugodnunk bennök. A becsületes emberek azért mégis megteszik a magukét, a jótékonyság, az emberszeretet sok bajon segít, enyhít; a szabadság egy része annyira vérünkbe van már oltva, hogy csendesen megélhetünk az árnyékában. Legalább senki sem bántja a néma kutyát, mely nem tud, vagy nem akar ugatni. Talán ez időszakban a háboru szörnyü baja sem fenyeget többé bennünket. Már elmulhatott a reactio első fele, melyben a nemzeti eszme borzasztó háborukat idéz a világ nyakára s nem ujulnak meg a XVII. század vallásos hadviselései vagy a napoleoni és szent szövetségi harcok rémes pusztításai. Elmultak a német-francia és a török-orosz háborúval. Most már a béke után epedünk. A nemzetek bár nem szeretik, de nem is tudják gyűlölni egymást s biztat a remény, hogy tartós béke boldogítja a művelt világot.

Ime előttünk áll szellemi életünk fejlődésének ritmusa, érthető az a szabályosság, melyet részeiben eddig is láttunk, csak hogy nem jutott eszünkbe világos rendszerbe szedni. Erre szükséges volt az eszmének mint erőnek ismerete, mely mozgatja szellemi világunkat, ismernünk kelle az eszme rhythmikus mozgását, hogy megállapíthassuk gondolataink szükségyszerűségét. Taine és mások is elmondották, hogy a szükségek egész hierarchiája kormányozza az erkölcsi világot épen úgy mint a physikait. De még műve után sem láttuk világosan e szükségeket. Ma látjuk, hogy a ki az actio idején virágzik, ha tehetséges, fogékony szellem, apostol, reformator, doctinaire, rajongó, ujitó válik belőle. Új eszme hőse lesz: egy Krisztus, egy Savonarola, egy Giordano Bruno, egy Dávid Ferencz, a kit szintén üldöznek, vérpadra

hüzzolnak, keresztre feszítenek, máglyán megégetnek vagy börtönben senyvesztenek. Csodálatos, érdek nélküli, magasztos gondolkodású emberek ezek, kiket egy új ideal lelkesít, ihletők lángra gyújt és szent tisztelettel, áhítatos bámulattal borulunk le magasztos emlékükhöz. Istennek ők, kiket a szent hajdan mythosa a mennyország lakosaivá tett volna; az isten fiai ők, a kik egyek az atyával, az emberiség fejlődésének ismeretlen mysteriumával; égi, mennyeyi álmódok ők, a kik álmaik után rohannak, hogy összetörjenek, megsemmisüljenek. Gyűlölet kíséri őket sirjokba, a fajfentartó, a nemzeti idea, melyet rajongásuk megnemesít, dicsőbbé, magasztosabbá tesz, átkozva pusztítja el őket, szólnak kereszt-porait, hogy egy későbbi nemzedék martyr-ereklével gyanánt adorálja a megmaradt néhány szemecskét vagy más emlékeket. Századok múlva is idealjaink lesznek ők, a kikhez áhítattal és reménnyel közeledik a szegény ember, vigaszt keres bánatában, földi gyötrelmében s ha képére vagy szobrára tekint, a kép vagy szobor azt susogja neki: Légy jó, légy nemes, küzdj a magasztos idealért, szeresd minden felebarátodat, szeresd jobban mint önmagadat!

Kövessük tehát e szentek tanácsait és ne legyünk igazságtalanok. A nemzeti eszme az ő korlátozott érzése és gondolkodásával egyedüli alapja fennmaradásunknak. Ha nem lázadna fel az újítók vakmerősége, romboló eszményítése ellen, hova lenne a család, a község, az állam, az ország? Mivé válnék a nemzet? Mily szörnyű bomlást idézne elő az ősi nyelv, a százados szokások, a hagyományos erkölcsök, a társadalmi élet és a művészetek terén! Fennekestül felforgatná életünket, megsemmisítené hitünket, felduhá családi boldogságunkat s oly válto-

zást szülve, hogy teljesen szétmállanék a család, a község, az állam és évezredekre, vagy századokra volna szükség, hogy újra fölépüljön egy hatalmas, erős és egészséges társadalom. A nagy római birodalom bukását talán az idézte elő, hogy a fajfenntartó, a nemzeti eszme sokkal gyöngébb, tehetetlenebb volt, mint hogy ellenállhatott volna a keresztényen ideal rombolásának. Oly bomlást szült az új eszme, a krisztusi judaismus, a roppant birodalom lakosainak erkölcsi, szellemi és aesthetikai világában, hogy semmiféle hatalom sem állíthatta meg összeomlását. Az emberi nem szellemi haladása csak lassu lépésben mehet előre. Nemünk nem bírja el a nagy erkölcsi átalakulásokat. Szerencse, ha erős a nemzeti eszme; ha nem a pusztában hangzik el a rend, a tekintély, a fegyelem szava; ha van még erejük a régi szokásoknak és erkölcsöknek és helyreállhat az a lelki egyensúly, mely a népek szerencsés fejlődésének nélkülözhetetlen föltétele. Meg van tehát a reactionnak, a nemzetinek is a maga érdeme, még pedig roppant érdeme. Midőn sötét gyűlölettel ostorozza az újítókat; midőn vérpadra huzcolja az actio szentjeit: csak egy részét tudja kiirtani nézeteiknek, a másikat öntudatlanul magáévá teszi, vérré válik benne, egy új nemzeti álláspont, helyzet támad, mely haladást képez az actio előtti korhoz képest. E megújuló nemzeti, ez a vérében felfrissülő reactio szüli azután a művészet és irodalom ama remekeit, melyeknek dicső példáit mutatja a történet. Benne van meg a szív igazi melege, az az édes bensőség, az a verőfényes gyöngédség, mely vonz, leköt és csábít bennünket, mely boldoggá teszi az ottlont, megnyugtatóvá, kedvessé a földi létet, elviselhetővé az életet. A rendnek, a fegyelemnek, a meg-

szokottnak megvan a maga kedélyes boldogító hatása s kivált a családi életben, a szerelem édes gyönyörében, a gyermekek őszinte ragaszkodásában, jó nevelésében gyakorolja a reactio legfőbb erényeit. Benne igazán uralkodó hatalommá válik a szerelem, ez mutatkozik mindenféle erényeivel és ballépéseivel, ezt éneklí a poéta, ezt elemzi a regényíró, utána eped az ifjú s kérődzik rajta az öreg. Türelmes, elnéző iránta az egyház és állam, hisz ő a fajfentartó idea legjogosabb képviselője. A nemzeti eszme időszakának második felében emelkedik a köz- és magánjólét. Realismusunk megbecsüli a földi élet örömeit, szeretjük a gazdagságot s szívesen meghajlunk előtte. Tisztelettel szólunk tehát a reactióról is. Fajfentartó eszméje hálával tölti el keblünket. Korlátoltsága, kegyetlen és önző eljárása megmentője lesz a nemzetnek s addig teljesíti e fontos szerepét, míg oly magasra nem emelkedik az emberiség, hogy nem lesz tere az actiónak s így nem jelentkezik a reactio sem. Ez az egy akol és egy pásztor isteni ábrándja.

VII.

A MŰFAJOK FEJLŐDÉSE ÉS EGY KIS PANASZ.

Külföldön az aesthetikusokat és az irodalom tanulmányozóit főleg a műfajok eredetének és fejlődésének kérdése foglalkoztatja. Számos kitünő gondolkozó írt róla és ír most is. Néha közel járnak az igazsághoz, meg is fejtettek egy-két pontot, de még nincsenek tisztában a legtöbbször. Brunetière *L'évolution des genres* (1890) című munkájában kis programot terjeszt elő e tekintetben, mely érdekes és figyelemre méltó, de nem elég világos. Kevés benne a jó. A mi jámbor aesthetikusaink és irodalomtörténészeink nem törődnek ily kérdésekkel, örvendenek, ha elég szabatos meghatározását tudjuk adni az egyes fajoknak, a többi nem bántja őket. Pedig tudjuk, hogy e műfajok történetileg fejlődnek, módosulnak, átalakulnak s oly módon, mintha örök, változhatatlan specicsok volnának, nem szabad róluk szólnunk. A nemzet más-más műveltségi színvonalán új formák jelennek meg, melyek kiváltak az előbbiekből. Felfedezésem világot vet a műfajok eredetének és fejlődésének kérdésére is. Megjelöli az időpontot, mikor virágzik az egyik vagy másik műfaj; a reactio hosszú korában például nemcsak azt tudjuk megmondani, hogy a nemzeti eszme kedveli a balladát, hanem azt is,

hogy első felének melyik szakára esik a hősi ballada, mikor virágzik és minő műveltségi viszonyok között születhetik a hősi tragédia, miesoda jelenségek közt jelenik meg a társadalmi szomorújáték stb., úgy hogy biztos és helyes ösvényen haladó aesthetika alapjául szolgálhat. *A magyar irodalomtörténet* folyamán találkozni fog idevágó magyarázatokkal a t. olvasó; most csak jelezni akartam a fölfedezés ebbeli fontosságát is. Persze kellő csend és magány s gondtalan anyagi helyzet kellene e nagy dolgok kutatása- és tanulmányozására: de a mi erkölcsi viszonyaink között a megélhetés ezer meg ezer gondjával küzködve kell e fenséges, e nagyszerű munkára vállalkoznom. Csak magának az irodalomtörténetnek kiadása is tömérdek gondot okozott. — Először is mit sem akartak tudni róla a kiadók. Az egyik azt kívánta, hogy az Akadémia, különösen Gyulai Pál szellemében legyen írva, másik soknak találta az 5000 frt nyomdai költséget, a harmadik képes kiadást emlegetett a nagy közönség számára, lelkes, hazafias szólamokkal, a negyedik az akadémiai pályázattól tartott, a többinek sehogy sem kellett. Ekkor elhatároztam, hogy magam adom ki. Erősen hittem, hogy majd csak akad 4—500 előfizető. Mikor néhány barátom leolvasta arczomról a sok töprengést, azzal biztattak, hogy folyamodjam a *Műbarátok köréhez*, de a gyűlésen a legbefolyásosabb hölgy kétszer is beszélt ellenem. Végre abban állapodtak meg, hogy megvárnak egy pár füzetet s akkor nyilatkoznak. Maig is várnak. Egy másik barátom egy hatalmas férfiú pártfogását akarta kieszközölni, de a különben derék ember azt felelte, hogy ő is ír egy irodalomtörténetet. Az V. füzet megjelenése után kétségbeesve folyamodtam a köz-

oktatási miniszter segélyéhez; meg is kaptam a választ, hogy *alap hiányában elutasítottik*, pedig talán a *Rökk-Szilárd-alapból* nekem is lehetett volna juttatni nemcsak az *Otthonnak*; egy fiatal barátom a Kisfaludy-társaságnál puhatolódzott, de ott egy coryphaeus kijelentette, hogy nem pártolhat ily irányú munkát; folyamodtam egy nagynevű maecenáshoz, a ki miután elolvasta leveletem, egyszerűen visszaküldte; sőt magas összeköttetésemnél fogva a *rendelkezési alapra* is gondoltam, ennél fogva írtam egy bizalmas levelet, melyet nem kapott meg az illető. Csak a magyar tudós Akadémiához nem mertem folyamodni, mert ott évekre le van foglalva minden garas s régi megkövesedett felfogásra, apáinktól örökölt egészséges nézetekre, elavult munkák (A pápák története, Saint-Hilaire bölcsészete, Saint-Beuve arcképei stb.) fordítására, egyszerűen elsajátított vagy átdolgozott művekre, tömérdek okirat kiadására, melyeket úgy is megtalálna az az egy-két kutató, van szüksége a magyar tudományosságnak. Ezekre kell a pénz!

Mindezek daczára tanulók, tanárok, tisztviselők s néhány más osztályú úri ember segélyével megjelenik *A magyar irodalom története*, utat tör magának és talán még a lelki szegények: a Hegedűs Istvánok, Szász Bélák, ifj. Szinnyey Józsefek stb. elismerését is kiérdemli. Hiu remény! mondja egy rossznyelvű barátom: *Lasciate ogni speranza!*

11784

July, 1890

